

HAYVANLARDA AKLIN VARLIĞININ KUR'ÂN ÇERÇEVESİNDE DEĞERLENDİRİLMESİ

Ahmet GÜNDÜZ*

Öz

Akıl konusu ilk dönemlerden itibaren tıpçılar, felsefeciler ve Müslüman düşünürler arasında ilgi odağı olmuştur. İslam dünyasında Hicrî III. yüzyıldan itibaren bu konuda müstakil eserler kaleme alınmıştır. Sarf edilen sözler ise daha çok insan odaklı olarak dile getirilmiştir. Zira akıl insanı hayvanlardan ayıran en önemli yeti olarak kabul edilmiştir. Neml Sûresi'nde bahsi geçen Hühüd kuşu ile karıncanın söyledikleri ve yaptıkları bir mucize çerçevesinde değerlendirildiği için, hayvanların da bir akli olabileceği ihtimali göz ardı edilmiştir. Oysa bunlarla birlikte bütün mahlûkatın Allah'ı zikretmesi, Süleyman'a (a.s) kuşdilinin öğretilmesi vb. hususları haber veren ayetlerin içerdiği ayrıntılar göz önüne alınarak bir sonuca gidilmelidir. Görülecektir ki hayvanların da bir akli vardır. Bazı hadis rivayetleri içerdikleri ayrıntılarla hayvanların akli olduğunu teyit etmektedir. Sahâbe'den Ebû'd-Derdâ da hayvanların kısmi bir akla sahip olduklarını kabul etmektedir. Hayvanlar müktesep değil, matbu (doğuştan/kodlanmış) bir akla sahiptirler. Mükellef olmayışları akılsız oluşlarından değil, insan olmayışlarındandır. Hayvanların akıl sahibi olmaları insanlara itaat etmelerine engel bir husus değildir. Ayetlerin de açıkça dile getirdiği gibi onlar birçok konuda insanın hizmetine sunulmuştur.

Anahtar Kelimeler: Akıl Hayvan, İnsan, Tefekkür, Kalp, Müktesep

EVALUATION OF PRERSENCE OF MIND IN ANIMALS WITHIN THE FRAMEWORK OF QUR'AN

Abstract

The topic of wisdom has been the focus of interest among philosophers, philosophers and Muslim thinkers since the earliest periods. Starting from Hijri 3rd century, independent works have been penned on this matter in the Islamic World. Because, the intelligence has been accepted as the most important talent which distinguishes the human from the animals. Since what the hudd bird and the ant had said and performed – which mentioned in the Surah Al-Suleiman are evaluated within a framework of miracle, the possibility that animals would also be able to have a wisdom has been overlooked. In addition to these all, the conclusion should be acquired by considering the details such as the fact that all creatures chant the name of Allah (C.C.) and instruction of bird language to Hadarath Suleiman etc. Thus, it would be seen that the animals have intelligence as well. In addition, some of the Hadiths hearsays confirm with the details they contain that the animals enjoy intelligence. Ebû'd-Derdâ from Sahaba also accepts that they have a partial mind. Animals have a printed mind, not a perfect one. The

Makale gönderim tarihi: 11.12.2017, kabul tarihi: 21.02.2018

Doi: 10.26791/sarkiat.364450

* Dr., Şanlıurfa Diyanet Eğitim Merkezi Müdürü, gunduzahmet63@hotmail.com

animals having wisdom is not a matter hampering them to obey the human being. As clearly specified in the verses, they have been appointed to serve the human being in many ways.

Keywords: Wisdom, Animal, Human, Contemplate, Heart, Vested.

Giriş

1. Akıl

1.1. Akıl Kelimesinin Semantik Tahlili

Akıl kelimesi; Latince “intellectus” ve “ratio”, Yunanca “nous”, Hristiyan düşüncesinde “logos” kavramının karşılığıdır.¹ Türkçe’ye ise Arapça’dan geçmiş bir kelimedir. Akıl, Arapça (‘akl - عقل) mastar bir kelimedir. Engel olmak, nehiy etmek manası taşımakta olup, “Ahmaklık” vasfının zıddıdır. Türevleri ve birlikte kullanıldığı kelimelere bağlı olarak benzer veya tamamen farklı anlamlar içerir: Baba tarafından akraba (âkile), diyet vermek, deveyi bağlamak, tutulmak, tutuklama, ayağının arasına alıp zapt etmek, iki elinin parmaklarını bir birine geçirip bağlamak, büyük inci, korumak, korunmak, sığınmak, kalp gibi manalar bunlar arasında sayılabilir.²

Başlangıçta deveyi bağlamayı ifade eden “عقل” (‘akale) tabiri; zamanla insan için düşünceleri, duyguları, olayları ve kavramları bağlayan meleke için kullanılan bir tabir olmuştur.³ “Makûl” (معقول) kelimesi de buradan türemiş bir kelimedir. Bu ise kavranan, anlaşılan şey manasındadır. Tedbirli davranmak akıl kelimesinin en yaygın kullanılan anlamlarından biridir. Çirkin ve nahoş olan şeylerden kendini koruyan, bu şeylere düşmemek için tedbir alıp ona göre hareket eden kimse akıllı kimsedir.⁴ Menfi durumlarda aklın insana köstek, bağ olması müspet bir sonuç ortaya çıkarmaktadır.⁵ Zira kişiyi nefsinin ve hevâsının hoş gördüğü kötü şeylerden alıkoyan şey uzuvları değil, aklıdır.

Araplar doğruyu yanlıştan ayırabilen kimselere “Âkil” demişlerdir.⁶ Bu ifade İslam öncesi dönemlerde en beklenmedik zamanlarda bir çözüm yolu veya çıkış yolu bulan, pratik zekâ sahibi dediğimiz kimseler için kullanılan bir tabirdi. Bu kimseler toplum tarafından davranışlarına hayran olunan ve takdir edilen kişilerdi.

¹ Jochum De Boer, “Akıl”, *İslam Ansiklopedisi*, Çev. Besim Darkot, Eskişehir Anadolu Üniv. Güzel Sanatlar Fak., Eskişehir, 1997, c. 1, s. 238-239.

² İbn Manzûr, Muhammed b. Mükrim, *Lisânu'l-Arab*, Dâr Sadır, Beyrut, H. 1414, c. 11, s. 458-459.

³ İsmail Yakıt, “Mevlana’da Akıl ve Aklın Kritiği”, *Süleyman Demirel Üniv. İlahiyat Fak. Dergisi*, Sy. 3, Isparta, 1996, Sy. 3, s. 1.

⁴ El-İsfehânî, er-Râğıb, *el-Müfredât fî Garîbi'l-Kur’ân*, Thk. Safvân Anan ed-Dâvudî, Dâru'l-Kalem, Dimeşk, H. 1412, s. 578-579; İbnu'l-Esîr, Mecdüddin, Ebû's-Saadât, *en-Nihâye fî Ğarîbi'l-Hadîsi ve'l-Eser*, Thk. Tahir Ahmed, Mahmud Muhammed et-Tanâhî, Beyrut, 1979, c. 3, s. 278-282; İbn Manzûr, *Lisânu'l-Arab*, c. 11, s. 458-464.

⁵ Ebûl-Hasen el-Eşâ'rî, Ali b. İsmail, *Makâlâtü'l-İslâmiyyîn ve İhtilafu'l-Musallîn*, Tsh. Hellmut Ritter, Franz Steyrer Yay., Wiesbaden, 1980, s. 480; Fîruzâbâdî, Mecdüddîn, *Besâiru Zevî't-Temyîz fî Letâifi'l-Kitâbi'l-Azîz*, Thk. Muhammed Ali en-Neccâr, Lecnetü İhyâi't-Türâisi'l-İslâmî, Kahire, 1992, c. 4, s. 85.

⁶ El-Enbârî, Ebû Bekir Muhammed, *el-Ezdâd*, Thk. Muhammed Ebû'l-Fadl İbrahim, Elmektebetü'l-‘Asriyye, Beyrut, 1987, s. 375.

Cahiliye döneminde Araplar arasında (badiyede) soygunculuğu ile ün yapmış Şenfere çöl şartlarındaki varlığını pratik zekâsına ve aklına borçlu olduğunu şu beyit ile dile getirmiştir.

لعمرك ما بالأرض ضيق على امرئ... سرى راغباً أو راهباً وهو يعقل

“Ömrüne yemin olsun ki! İnsan aklını kullandığı sürece istediği veya istemediği her ne iş olursa ona yöneldiğinde yeryüzünde hiçbir sıkıntı çekmez.”⁷

Mütefekkirler arasında “Akıl” konusu tartışılmaya başlanınca, akılı açıklama gayretlerine paralel olarak, akıl ile ilgili ıstılâhî tanımlar da ileri sürülmüştür.⁸ İmâm-ı Şâfiî (ö.204/820)⁹ ve Mâtürîdî (ö. 333/944) aklın temyiz ve birleştirici özelliğini dikkate almış, bu niteliğinden hareketle akılı “Nitelikleri aynı olanları bir araya toplayan, farklı olanları ise bir birinden ayırabilen şey” olarak tanımlamışlardır.¹⁰ İslam felsefecileri içerisinde bu mevzuya ilk temas eden Ebû Yusuf Yakup b. İshak el-Kindî’dir (ö.252/866). El-Kindî akılı, “Varlığın hakikatini kavrayan basit bir cevher.” olarak tanımlamıştır.¹¹ Mutezile’den Ebû’l-Hüzeyl (ö. 235/849) ile Ebû Ali el-Cubbâî (ö.303/915): “İnsanları diğer mahlûkattan ayıran zarûrî bilgiler ile bilgilerin elde edilmesini sağlayan kuvvenin adıdır.” diyerek akıl ve bilgi arasındaki irtibatı ortaya koymuştur. Ona göre akıl aynı zamanda “ilim” olarak tanımlanabilir. Nazarî ve zorunlu bütün bilgiler bir ilimdir. İnsan; ahmakların, akılsızların kendilerini muhafaza edemedikleri tehlikelerden ilim sayesinde korunabildiği için ilme akıl demektedir.¹² El-Cubbâî ile Ebû Hüzeyl’in yaptığı tanımların bütünleşmiş halini el-İsfehânî’in (ö. 502/1102) “Bilgiyi elde edecek güç ve bu güçle elde edilen bilginin kendisi”¹³ şeklindeki tanımında görmek mümkündür. El-Kindî’nin tanımına nisbeten biraz daha ayrıntılı ve kapsayıcı bir tarif sunan Cürçânî (ö. 816/1416): “Akıl: Duyular aracılığıyla bilinebilecek şeyleri gözlem ve deneyle; duyular ötesi olanları ise vasıtalarla algılayan soyut bir cevherdir.” demektedir.¹⁴

Bütün bu hususları birlikte değerlendirdiğimizde “Akıllı İnsan”ı şöyle tarif etmek mümkündür: Görüş ve düşünce gücü ile temyiz melekesine sahip, bu çerçevede

⁷ Toshihiko Izutsu, *Kur'an'da Allah ve İnsan*, Çev. Süleyman Ateş, Ankara Üniv. İlahiyat Fak. Yay, Ankara, 1975, s. 61; El-Hâlidyyân, Muhammed b. Hâşim ve Saîd b. Hâşim, *Hamâsetu'l-Hâlidyyîn*, Thk. Muhammed Ali Dikka, Vezâratü's-Sekâfe, Suriye, 1995, c. 1, s. 53.

⁸ Muhammed Âbid el-Câbirî, *Tekvînü'l-Aklî'l-Arabî*, el-Merkezu's-Sekâfeti'l-Arabî, Beyrut 1991, s. 18. Daha geniş bilgi için bkz. Ayhan TEKİNEŞ, “İlk Devir İslam Dünyasında Akıl Üzerine Tartışmalar” *Divan Dergisi*, 2001, s. 203-204.

⁹ Ebû Hayyân, Muhammed b. Yusuf, *el-Bahru'l-Muhît fi't-Tefsir*, Thk. Sıdkî Muhammed Cemil, Dâru'l-Fikr, Beyrut, H. 1420, c. 1, s. 116.

¹⁰ Mâtürîdî, Muhammed b. Muhammed, *Kitâbu't-Tevhîd*, Thk. Fethullah Huleyf, Dâru'l-Cami'âti'l-Misriyye, İskenderiyye, Tsz., s. 5, 10-11. Daha geniş bilgi için bkz. Tekineş, “İlk Devir İslam Dünyasında Akıl Üzerine Tartışmalar” *Divan Dergisi*, s. 204.

¹¹ Tekineş, “İlk Devir İslam Dünyasında Akıl Üzerine Tartışmalar” *Divan Dergisi*, 2001, s. 202-203; Çubukçu, *İslâm Düşüncesi Hakkında Araştırmalar*, s. 18.

¹² Hüsnî Zeyne, *el-Akl 'İnde'l-Mutezile*, Dâru'l-Efâki'l-Cedîde, Beyrut, 1978, s. 19.

¹³ El-İsfehânî, *el-Müfredât fi Garîbi'l-Kur'an*, s. 577-578.

¹⁴ Cürçânî, Muhammed b. Ali, *Kitâbu't-Ta'rîfât*, Thk. Komsiyon, Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, Beyrut, 1983; Ramazan Altıntaş, “Ebû Hanife'nin Akıl-Vahiy Anlayışı” *Kelam Araştırmaları Dergisi*, Cilt 2, Sy. 1, 2004, s. 3.

hareket eden; kavramlar, konular ile olaylar arasında bağ kurup, bundan bir sonuç veya tedbir çıkarabilen kimsedir. Buna Türkçe’de “uslu insan” denilir.¹⁵

1.2. Miktarı ve Türleri

Hatib el-Bağdâdî (ö.463/1071) her insanda bulunan aklın farklılık arz ettiğini ifade ederken, aklın zıttı olarak kullanıldığı kelimeyi dikkate alır. Akıllı-deli, akıllı-saf (ebleh), akıllı-cahil, akıllı-ahmak, akıllı-geri zekâli (sefih) şeklindeki ilişkilendirmeden hareketle akla bir tarif ve izahat getirir. Tıbbi tarife uymamakla birlikte delinin karşıtı olan akıllı için: Şeytan ve cinin tasallutundan kurtulmuş, bundan beri olan kimsedir diye bir tarif yapmaktadır. Saf (ebleh) olan kişiye mukabil akıllı kişi; İlimlerin mahiyetini ve hakikatini, fiillerin nüansını ve inceliklerini anlayan zeki kişilerdir. Cahil kelimesinin zıttı olan akıllı; Gerçeği bilen, malumatı olan ve inceliklerden haberdar olan anlamındadır. Ahmağın zıttı olan akıllı ise; Aldığı tedbirlerde ve ifade ettiği düşüncelerinde ileriye hesap edip kestirebilen kimsedir. Söz ve davranışlarında sebat olan bilgili kimseler de sefih olmayan akıllı kimselerdir. Zıttı olarak kullanıldığı kavramların farklılık arz etmesi, aklın ve akıllı kimsenin tarifini farklı kılmaktadır.¹⁶

Mutezile sağlıklı olan her insanda aklın eşit miktarda olduğunu kabul etmektedir.¹⁷ Ancak bu durum izahata ihtiyaç duymaktadır. Çünkü biz insanların sağlıklı olsa da akıl odaklı hususlarda farklı seviyeler sergilediklerini gündelik hayatta pekâlâ görmekteyiz.

Aklın bir faaliyeti olan düşünme işi insanda farklı şekillerde meydana gelir veya tezahürü farklı şekillerde oluşur. Bir takım hususları tasarlayarak hareket edilip, bir takım kavramlar üzerinde teemmüle dayalı olarak izahatlarda bulunuluyorsa buna “akıl” denilir. Düşünme aktivitesi, rutin olmayan farklı bir duruma ani bir şekilde nüfuz ederek meydana geliyorsa buna zekâ; bir kayıt veya şart olmaksızın zuhur ederse “fantezi” (hayal) diye adlandırılır. Olup bitenler ve içinde bulunulan durum bir kavrama başvurmaksızın doğrudan his ediliyorsa buna “sezgi” denir. İdrak kapsamında olan bir şey teemmül yetisi sergilemeksizin kavranırsa bu “anlama”; reel alana ait bir hususun idrak çerçevesinde yeniden canlandırılması ise “tasavvurdur”.¹⁸

Aklın türleri üzerinde farklı farklı tasnifler görmek mümkündür. Örneğin Aristotalaes akıl: Sürekli bilfiil akıl, nefiste yer alan bilkuvve akıl, nefiste kuvveden fiile dönüşen akıl ve zâhiri akıl şeklinde dörde ayırmaktadır.¹⁹ Farâbî

¹⁵ İsmail YAKIT, “Mevlana’da Akıl ve Aklın Kritiği”, *Süleyman Demirel Üniv. İlahiyat Fak. Dergisi*, Sy. 3, Isparta, 1996, s. 1.

¹⁶ Kamil Cihan, “Ebû'l-Berakat el-Bağdâdî'nin Akıl Görüşü”, *Erciyes Üniv. Sosyal Bilimler Dergisi*, Sy. 28, Kayseri, 2010, s. 15.

¹⁷ Altıntaş, “Ebû Hanife'nin Akıl-Vahiy Anlayışı” *Kelam Araştırmaları Dergisi*, s. 4.

¹⁸ Takiyettin Mengüşoğlu, *Felsefeye Giriş*, Remzi Kitabevi, İstanbul, 1958, s. 50. Daha geniş bilgi için bkz. Mevlüt Erten, “Akıl-Zekâ Ayırımı Bağlamında Münafıkların Zihniyet Analizi” *Gümüşhane Üniv. İlahiyat Fak. Dergisi*, Cilt 2, Sy. 4, Gümüşhane, 2013, s. 11.

¹⁹ Cihan, “Ebû'l-Berakat el-Bağdâdî'nin Akıl Görüşü”, *Erciyes Üniv. Sosyal Bilimler Dergisi*, s. 3.

ise akılı ilk etapta teorik ve pratik akıl olmak üzere ikiye ayırır. Aristoteles'i esas alarak da teorik akılı dörde ayırmaktadır.²⁰

1. “Bilkuvve Akıl: Zatı, varlıkların mahiyetlerini maddeden soyutlamaya hazır olan bir nefis veya nefsin bir cüzü veya nefis kuvvelerinden bir kuvvedir.
2. Bilfiil Akıl: Maddelerinden soyut mahiyet veya suretlerin, bilkuvve akılda meydana gelmiş olmasıdır. Artık bunda akıl ile makûl birdir (ittihad olmuştur).
3. Müstefad Akıl: önceden kendisine suret olan makulleri düşünmeye başladığı an Bilfiil akıl, Müstefad akıl olur.
4. Faâl Akıl: Nefis Kitabı'nın üçüncü makalesinde belirtilen Faâl veya Etkin Akıl ise madde olmayan ayırık (mufârik) bir surettir. Faâl Akıl, bilkuvve akılı, bilfiil akıl; bilkuvve makûlü, bilfiil makûl yapan ilkedir.”²¹

Farâbî'ye göre Teorik Akıl doğuştan insana verilen bir melekedir ve Bilkuvve (münfaâl/garîza) olan akıl Mükteseb (müstefad) Akıl'ın sebebidir. Müstefad Akıl varlığını Münfaâl Akıl'a borçludur. Zira akıl gibi bir kuvveye sahip olamayanın bir şeyler öğrenmesi, tecrübî bilgiye sahip olması imkânsızdır. İşte Bilkuvve (münfaâl) Akıl ile Mükteseb (müstefad) Akıl bir bütün haline geldiğinde insan için Bilfiil Akıl kalıcı olur. Doğru ve kesin bilgiye ulaşmada Nazarî Akıl da önemli bir yer tutmaktadır.²²

Aklın tasniflerine ilişkin İbn Sinâ vb. mütefekkirin izahatlarında birçok teferruat bulmak mümkündür. Bunlar latif birçok ayrıntı içermekle beraber, bir takım zihni karışıklıklar oluşturduğu da bir gerçektir.²³ Uzun uzadıya bu ayrıntılara girmektense, maksadın hâsıl olması için bir kısım kelamcılarının yaptığı tasnif üzerinden izahata gitmek daha sağlıklı ve anlaşılır bir netice doğuracaktır. Buna göre akıl temelde iki türdür:

1. Garîza Akıl: Buna Matbu', Mevhib ve Hayûlânî Akıl da denilmektedir. Bu doğuştan gelen bir kabiliyet ve potansiyel bir güçtür. Kişisel çabanın bunun oluşumunda hiçbir etkisi söz konusu değildir. Müstefad Akıl varlığını bu yetiye, kabiliyete borçludur. Mükellef olmanın temel sebeplerinden biri de yine bu akıldır.²⁴
2. Mükteseb Akıl²⁵ : Buna Nazarî²⁶, Bilfiil, Müstfâd akıl da denmektedir. Bu Matbu Akıl'ın deney, gözlem, sezgi vb. unsurlar yoluyla geliştirdiği, eğittiği akıldır. Miktarı tecrübelerle paralel olarak insandan insana farklılık göstermektedir, yani her insanda eşit değildir. Haliyle insanlar farklı sonuçlara,

²⁰ Fârâbî, Ebu Nasr Muhammed bin Tarhan, *Uyûnu'l-Mesâil, es-Semeretü'l-Merdiyye* içinde (neşr. Friedrich Dieterici), Leiden-E.J. Brill, 1890, s. 44; Kemal Sözen, “Farâbî'de Akıl ve Aklın Önemi” *Süleyman Demirel Üniv. İlahiyat Fak. Dergisi*, Sy. 5, Isparta, 1998, s. 67, 72.

²¹ Cihan, “Ebû'l-Berakat el-Bağdadî'nin Akıl Görüşü”, *Erciyes Üniv. Sosyal Bilimler Dergisi*, s. 4

²² Sözen, “Farâbî'de Akıl ve Aklın Önemi” *Süleyman Demirel Üniv. İlahiyat Fak. Dergisi*, s. 69-72, 75.

²³ Mustafa Yıldız, “Gazzâlî'nin Akıl Eleştirisi” *TYB Akademi Dergisi*, Sy. 1, Ankara, 2011, s. 230; Bolay, Süleyman Hari, “Mevlana'nın Akıl Anlayışı” *Selçuk Üniversitesi II. Milli Mevlana Kongresi*, Konya, 1986, s. 167.

²⁴ İbrahim Emiroğlu, “Kur'an'da Akıl ve İnsan” *D.E.Ü İlahiyat Fak. Dergisi*, Sy. 9, İzmir, 1998, s. 71; İbrahim Coşkun, “Klasik Kelam Anlayışında İnsanın Eylem Yapma Gücü ve Hürriyeti” *Dicle Üniv. İlahiyat Fak. Dergisi*, Cilt 3, Sy. 2, Diyarbakır, 2001, s. 2.

²⁵ El-Hâris el-Muhâsibî, İbn Esed, *Şerefu'l-Akl ve Mâhiyetuhu*, Thk. M. Abdülkadir 'Atâ, Beyrut, 1986, s. 17-21.

²⁶ Coşkun, “Klasik Kelam Anlayışında İnsanın Eylem Yapma Gücü ve Hürriyeti” *Dicle Üniv. İlahiyat Fak. Dergisi*, s. 3-4.

hükümlere, çıkarımlara varabilirler. Bu aklın doğru bilgi ve egzersizlerle geliştirilmiş olması, insanın doğru tercih ve kararlara varabilmesi için son derece önemlidir.²⁷

1.3. Kur'ân'da Akıl

Kur'ân akıl sahibi insanları muhatap alır. Bu sebeple bu yeti/kuvve uzun izahatlar yapılması gereken bir konudur. Akıl kelimesi ve türevleri Kur'ân'da 49 defa²⁸ geçmektedir. Bunun 24 tanesi “تَعْقُلُونَ”, 22 tanesi “يُعَقِّلُونَ”, birer tane de “يَعْقِلُ”, “تَعْقِلُوهُ”, “تَعْقِلُونَ” şeklinde²⁹ geçmektedir.³⁰ Ancak burada asıl dikkat edilmesi gereken sayıdan ziyade, bunun hangi formlarda geldiğidir. Ayetler incelendiğinde görülecektir ki bu kelime ne isim ne de mastar halinde geçmiştir. Zaman kipi olarak yer almaktadır ki, bunlar geçmiş ve şimdiki zaman kipleridir. Fiil kalıpları bir yenilenme ve hareket ile işlevsellik bildirir. İşte bu ince noktayı göz ardı etmemek gerekir. Çünkü Kur'ân aklın ontolojik yapısından ziyade epistemolojik yönüne ehemmiyet vermektedir.³¹ Aklın fonksiyon kaybına uğramaksızın kendisinden beklenen bu dinamik ve işlevsel hali, insanın entelektüel anlayışı ve şuurunu yakından ilgilendirmektedir. Kur'ân tefekkür ve tedebbür fonksiyonlarının canlı tutulmasını ve kullanılmasını ister. Böylece insan hak ve batılı bir birbirinden ayırabilsin. Bununla yapmak istediği şey ilm-i aklıyı diğer adıyla akl-ı temyizi faal kılmaktır.³² Akl-ı temyiz neticesinde birey kendini insana yakışık olmayan tavır ve davranışlardan alıkoyar. Gaye insanı uhrevî anlamda helak olmaktan, dünyevî anlamda ise en basitinden mürûetini zedelemekten kurtarmaktır. İşte insanın insan olarak asaletine hanel gelmesine mani olan şey akl-ı temyiz'in meyvesi olan irâdî aklıdır.³³ Görünen o ki Kur'ân için önemli olan aklın varlığı değil aklın kullanılmasıdır.³⁴

Akl kelimesinin geçtiği ayetleri Mekkî ve Medenî oluşları yönünden ele aldığımızda, bunlardan Mekkî olanlarının 24, Medenî olanlarının ise 25 tane olduğu görülmektedir. Bu sayılar vahyin ilk anından itibaren akla ne denli dengeli bir değer verildiğinin açık göstergesidir. Tevhid, ahiret vb. bütün imanî konuların ağır bastığı Mekkî ayetlerde olduğu kadar; ibadet, hukuk vb. şeylerle medeniyetin

²⁷ El-Beyâzî, Kemâlüddîn Ahmed, *İşârâtü'l-Merâm min 'İbârâti'l-İmâm*, Thk. Zam Zam Publishers, Pakistan, 2004, s. 78; Emiroğlu, “Kur'ân'da Akıl ve İnsan” *D.E.Ü İlahiyat Fak. Dergisi*, s. 71.

²⁸ Bakara, 2/44,73, 75, 76, 164, 170, 171, 242; Al-i İmrân, 3/65, 118; Mâide, 5/58, 103; Enâm, 6/32, 151; 'Arâf, 7/169; Enfâl, 8/22; Yunus, 10/16, 42, 100; Hâd, 11/51; Yusuf 12/2, 109; R'ad, 13/4; Nahl, 16/12, 67; Enbiya, 21/10, 67; Hacc, 22/46; Müminûn, 23/80; Nûr, 24/61; Furkân 25/44; Şu'arâ, 26/28; Kasas, 28/60; 'Ankebât, 29/35, 43, 63; Rûm, 30/24, 28; Yasin, 36/62, 68; Saffât, 37 /138; Zümer, 39/43; Mümin, 40/47; Zuhruf, 43/3; Câsiye, 45/5; Hücurât 49/4; Hadid 57/1 7; Haşr, 59/14; Mülk, 67/10.

²⁹ Ankebût, 29/43; Mülk, 67/10; Bakara, 2/7 5.

³⁰ Naim Şahin, “Kur'ân'ı Kerim'de Akıl ve Aklın Değeri Meselesi” *Selçuk Üniv. İlahiyat Fak. Dergisi*, Sy. 8, Konya, 1999, s. 221.

³¹ Mehmet Bekaroğlu, “Bir Anahtar Kavram: Akıl” *I. İslam Düşüncesi Sempozyumu*, Beyan Yay. İstanbul, 1995, s. 169, Mehmet Ali Durur, “Kur'ân'ı Kerimde A-K-L Kelimesi” *Hikmet Yurdu Düşünce-Yorum Sosyal Bilimler Araştırma Dergisi*, Cilt 8, Sy. 16, 2015, s. 194.

³² Muammer ESEN, “Kur'ân'da Akıl-İman İlişkisi” *Ankara Üniv. İlahiyat Fak. Dergisi*, Cilt 52, Sy.2, Ankara, 2011, s. 88.

³³ Altıntaş, “Ebû Hanife'nin Akıl-Vahiy Anlayışı” *Kelam Araştırmaları Dergisi*, s. 5

³⁴ Bekaroğlu, “Bir Anahtar Kavram: Akıl” *I. İslam Düşüncesi Sempozyumu*, s. 169; Durur, “Kur'ân'ı Kerimde A-K-L Kelimesi” *Hikmet Yurdu*, s. 194.

inşasının kurumsallaştığı Medenî ayetlerde de aklın bir o kadar ehemmiyetli görülmektedir.³⁵

1.4. Akıl Anlamında Kullanılan Kelimeler

Kur'an zihinsel dinamizmin anahtarı ve potansiyel gücü olan akılı sadece "Akl" (عقل) kelimesinin türevleriyle dile getirmekle yetinmemiştir. Bununla birlikte mürâdif kelimeler de kullanmıştır. Her ne kadar akıl kelimesi Kur'an'da sadece fiil olarak geçiyorsa da, mürâdifleri isim olarak yer almaktadır:

1. Lübb: Lüğavî olarak bir şeyin özü anlamındadır. Bu kalbe konulan bir akıldır.³⁶ Şaibe ve yanılıcı hususlardan arınmış, halis akıl anlamındadır. Allah bir kısım ahkâmı³⁷ bu akıl ile irtibatlandırmıştır. Her lübb akıldır; ancak her akıl lübb değildir.³⁸ Kur'an'da 16 yerde izafet terkibi ile "ûlu/ûli'l-elbâb" (أُولِي الْأَبَابِ) şeklinde geçmektedir.³⁹ Bu akıldan en çok beklenen şey zikir ve türevlerinden oluşan dinamizmdir. Çünkü bu ayetlere baktığımız zaman "zikrâ-yetezkeru, yezzekkeru" (يَذْكُرُوا بِذِكْرٍ - ذِكْرَى) kelimelerinden biri ile beraber kullanıldığı görülmektedir.
2. Hilm: Öfke kaynaklı olarak meydana gelebilecek tavırlardan kişinin kendisini alıkoymasına Hilm denilir. Bu kelime Kur'an'da tek bir yerde ve cemi olarak "ehlâmuhum" (أَحْلَامُهُمْ) şeklinde geçmektedir.⁴⁰ Aslında doğrudan akıl manası taşımamakla birlikte, hilim akıllı insanların göstermesi gereken bir tavır olduğu için, bu ayette akıl manasında kullanılmıştır.⁴¹
3. Hicr: Lüğavî olarak engelleme, alıkoyma manası taşımaktadır.⁴² Kur'an'da birçok yerde geçmektedir.⁴³ Aklın insanı nefsin sevk etiği şeylerden alıkoyması (hicr) sebebiyle Kur'an'da bir yerde hicr⁴⁴ akıl manasında kullanılmıştır.⁴⁵
4. Nühâ: Kur'an'da iki yerde geçmekte⁴⁶ ve buralarda akıl manasında kullanılmaktadır. "nehî" (n-h-y)'dan türetilmiştir ki bunda da engelleme manası vardır. Zira "akıl", sahiplerini kötü şeylerden alıkoymaktadır. Bir görüşe göre ise; insan akıl ile nihâî karara varmaktadır.⁴⁷
5. Fuâd: Dilciler her ne kadar manaca kalp ve fûad arasında bir ayrım yapmamışsa da, bazıları bu ikisi arasındaki farkı latif bir yorum ile dile

³⁵ Izutsu, *Kur'an'da Akıl ve İnsan*, s. 82. Daha geniş bilgi için bkz. Durur, "Kur'an'ı Kerimde A-K-L Kelimesi" *Hikmet Yurdu*, s. 183, 209.

³⁶ İbn Manzûr, *Lisânu'l-Arab*, c. 1, s. 729; Emiroğlu, "Kur'an'da Akıl ve İnsan" *D.E.Ü İlahiyat Fak. Dergisi*, s. 76.

³⁷ Bakara, 2/269.

³⁸ İsfahânî, *el-Müfredât*, s. 773.

³⁹ Bakara, 2/179, 197, 269; Âl-i İmrân, 3/7, 190; Mâide, 5/100; Yusuf, 12/111; R'ad, 13/19; İbrahim, 14/52; Nûr, 24/44; Sâd, 38/43; Zümer, 39/9, 18, 21, 29; Mümin, 40/54; Talâk, 65/10.

⁴⁰ Tûr, 52/32

⁴¹ İsfahânî, *el-Müfredât*, s. 253.

⁴² İbn Sikkît, Ebû Yusuf Yakub, *Kitâbu'l-Elfâz*, Thk. Fahrudin Kabâva, Mektebetü Lübnan Nâşirûn, Lübnan, 1998, s. 358; İsfahânî, *el-Müfredât*, s. 220.

⁴³ En'âm, 6/138; Hicr, 15/80; Furkân, 25/22, 53; Fecr, 89/5.

⁴⁴ Fecr, 89/5.

⁴⁵ İsfahânî, *el-Müfredât*, s. 220; İbn Manzûr, *Lisânu'l-Arab*, c. 4, s. 170.

⁴⁶ Tâhâ, 20/54, 128.

⁴⁷ Ebû 'Ubeyd el-Herevî, Ahmed b. Muhammed, *el-Ğarîbîyyîn fi'l-Kur'an'i ve'l-Hadîs*, Thk. Ahmed Ferîd el-Mezîdî, Mektebetü Nazzâr el-Mustafa el-Bâz, Suudi Arabistan, 1999, c. 6, s. 1902. Ayrıca bkz. Durur, "Kur'an'ı Kerimde A-K-L Kelimesi" *Hikmet Yurdu Düşünce-Yorum Sosyal Bilimler Araştırma Dergisi*, s. 193.

getirmişlerdir. Buna göre fuâd kalbin dış örtüsü, tabakasıdır. Eğer bu incelik, yumuşak ve rikkat gösterirse, o zaman söz kalbin içine nüfuz eder, tesir gösterir. Ancak kasavet arz ederse, o zaman sözün kalbe tesiri mümkün değildir.⁴⁸

Kur'ân'ın bunu bir yerde⁴⁹ akıl ile ilintili olarak kullanması Araplar kişinin, çocuğun zekiliğini ifade etmek için bu kelimeyi “venzu'l-fuâd- el-fuâdu'l-asm'a” (الفؤاد الأصم - ونز الفؤاد) şeklinde izafet terkipleri içerisinde kullanılmıştır.⁵⁰

6. Raşîd (رَشِيدٌ): Rüşd (رشد) Kelimesinin ismi fâilidir. Rüşd kelime olarak; olgunluğa erme; dini anlamda istikamet, doğru yol, hidayet ve fayda manası taşımaktadır. Bütün bu anlamlar Kur'ân'da kullanılmaktadır.⁵¹ Bu kelimenin türevi olan “reşîd” (رَشِيدٌ) akıl manasında sadece iki yerde geçmektedir.⁵²

7. Ebsâr (الأبصار) Kelimesi gözler manasında olup, “بصر” (basar) kelimesinin cemisidir. Aslında “بصر” (basar) göz değil; görme yetisi ve kuvvetidir. Kur'ân'da akıl anlamındaki kullanılışı “ûli'l-ebâr” (أُولِي الْأَبْصَارِ) şeklinde izafet terkibi iledir.⁵³ Kur'ân kalp, kulak ve gözü bilgi araçlarından sayar.⁵⁴ Yakînî bilginin en önemli araçlarından biri de gözdür. Akıl doğru bir karara varmak ve sahibini doğru yönlendirmek için bunlara ihtiyaç duyar. Bu şekilde bir malumata sahip olan aklın tabii süreçte yanlış bir karar vermesi mümkün değildir.

1.5. Kur'ân'ın İnsan Aklından Beklentisi

Rasyonalizmin genellemeci, indirgemeci, bölmeci bazen de agnostik bir anlayış içeren aklî tasarrufunun Kur'ân'ın beklentisi ile uyduğunu söylemek pek mümkün değildir.⁵⁵ Kur'ân; müslim veya gayrimüslim ayırımı yapmaksızın, herkesin aklını ve aklın araçlarını kullanmasını istemektedir. Gayrimüslimden böyle bir şeyi tevhid, iman ve hidayeti bulması için beklerken; Müslümandan ise bunu uhrevî hazırlıklar yapması, hamd ve şükürünü artırması için istemektedir. Bu demek oluyor ki insanın aklını kullanmama gibi bir lüksü yoktur. Kur'ân genel olarak şu konularda mutlaka akledilmesini istemektedir: Tevhit⁵⁶; vahiy, kutsal kitap⁵⁷; Risâlet⁵⁸; ahiret, yeniden diriliş⁵⁹; amellerimiz, yapıp ettiklerimiz⁶⁰; tarih, tarihi vakıalar⁶¹; tabiat.⁶²

⁴⁸ El-Askerî, Ebû Hilâl el-Hasan b. Abdullah, *M'ucemu'l-Furûk el-Luğaviyye*, Thk. Beytullah Beyyât, Müessesetü'n-Neşri'l-İslâmî, Kum, H. 1412, s. 433.

⁴⁹ Necm, 53/11.

⁵⁰ İbn Sikkît, *Kitâbu'l-Elfâz*, s. 118.

⁵¹ Bakara, 2/186, 256; Nisâ, 4/6; 'Arâf, 7/146; Kehf, 18/10, 17, 24, 66; Enbiyâ, 21/51; Cin, 72/2, 10, 14, 21.

⁵² Hûd, 11/78, 87.

⁵³ Âl-i İmrân, 3/13; Nûr, 24/44; Haşr, 59/2. Daha geniş bilgi için bkz. Naim Şahin, “Kur'ân'ı Kerim'de Akıl ve Aklın Değeri Meselesi” *Selçuk Üniv. İlahiyat Fak. Dergisi*, s. 221.

⁵⁴ Emiroğlu, “Kur'ân'da Akıl ve İnsan” *D.E.Ü İlahiyat Fak. Dergisi*, s. 78. Üçünün beraber geçtiği ayetler için bkz. Ahkâf, 46/26; Nahl, 16/108; Mülk, 67/23.

⁵⁵ Emiroğlu, “Kur'ân'da Akıl ve İnsan” *D.E.Ü İlahiyat Fak. Dergisi*, s. 98.

⁵⁶ Enbiyâ, 21/67.

⁵⁷ Enbiyâ, 21/10; Bakara, 2/44.

⁵⁸ Âl-i İmrân, 3/65; Yunus, 10/16; Hûd, 11/51; Yusuf, 12/109.

⁵⁹ En'âm, 6/32; 'Arâf, 7/169; Yusuf, 12/109; Müminûn, 23/80; Kasas, 28/60; Yâsin, 36/68.

⁶⁰ Yâsin, 36/62; Bakara, 2/44.

⁶¹ Yusuf, 12/109; Saffât, 37/133, 138.

⁶² Müminûn, 23/80. Daha geniş bilgi için bkz. Durur, “Kur'ân'ı Kerimde A-K-L Kelimesi” *Hikmet Yurdu Düşünce-Yorum Sosyal Bilimler Araştırma Dergisi*, s. 195.

Bu konular çerçevesinde Kur'ân'ın gerek birey, gerekse toplumlardan beklediği akli nitelikleri ve fiilleri şöyle özetlemek mümkündür:

1. Te'akkül,⁶³
2. Ahiretten korkmak,⁶⁴
3. İman,⁶⁵
4. Tefekkür,⁶⁶
5. Tedebbür,⁶⁷
6. Tezekkür,⁶⁸
7. Kulak vermek, işitmek,⁶⁹
8. Bilgi, ilim sahibi olma,⁷⁰
9. Allah'a yönelmek,⁷¹
10. Kesin bilgi (İkân),⁷²
11. Anlama (Tefekkuh),⁷³
12. Allah bilincini canlı tutma ve sorumluluk bilinci (takvâ) göstermek,⁷⁴

⁶³ "Eğer aklediyorsanız (يُنْ كُنْتُمْ تُعْقِلُونَ), şüphesiz size ayetleri açıkladık." (Âl-i İmrân, 3/118); Ankebût, 29/35; Nahl, 16/12, 67; Bakara, 2/164; R'ad,13/4; Nûr, 24/61; Rûm, 30/24,28; Hadîd, 57/17.

⁶⁴ "İşte bunda, ahiret azabından korkanlar için elbette bir ibret vardır. O gün bütün insanların bir araya toplandığı bir gündür ve o gün (bütün mahlûkatın) hazır bulunduğu bir gündür." Hüd, 11/103.

⁶⁵ "Göğün boşluğunda emre boyun eğdirilmiş olarak uçuşan kuşları görmediler mi? Onları orada Allah'tan başkası tutamaz. Kuşkusuz bunda inanan bir toplum için ibretler vardır." Nahl, 16/79. Ayrıca bkz. Bakara, 2/248; Al-i İmrân, 3/49; Şuarâ, 26/8, 67, 103, 121; Neml, 27/86; Ankebût, 29/24, 44; Rûm, 30/37.

⁶⁶ "Allah su sayesinde sizin için ekinler, zeytinler, hurmalar, üzümler ve diğer meyvelerin hepsinden bitirir. İşte bunlarda düşünen bir toplum için büyük bir ibret vardır." Nahl, 16/11. Ayrıca bkz. Nahl, 16/69; Rûm, 30/21; Zümer, 39/42; Câsiye, 45/13.

⁶⁷ "(Resûlüm!) Sana bu mübarek Kitâb'ı, âyetlerini düşünsünler (yeddebberû) ve akli olanlar öğüt alsınlar diye indirdik." Sâd, 38/29.

⁶⁸ "... İşte onlar ateşe çağırılırlar, Allah ise izniyle cennete ve mağfirete çağırır ve insanlara ibret alsınlar (yetezekerûn) diye ayetlerini açıklar." Halil Altuntaş ve Muzaffer Şahin, Kur'ân-ı Kerîm Meâli, D.İ.B Yay, Ankara, 2006, Bakara, 2/221. Ayrıca bkz. En'âm, 6/126; 'Arâf, 7/26.

⁶⁹ "O (Allah), geceyi içinde dinlenesiniz diye sizin için yaratan, (çalışıp kazanmanız için de) gündüzü aydınlık kılandır. Şüphesiz bunda dinleyen (yesmeûn) bir toplum için ibretler vardır." Yunus, 10/67. Ayrıca bkz. Rûm, 30/23; Secde, 32/26; Nahl, 16/65.

⁷⁰ "De ki: Allah'ın kulları için yarattığı elbiseyi, temiz ve güzel rızıkları yasaklayan kimdir? De ki: Onlar dünya hayatında, (hem inananlar hem de inanmayanlar), kıyamet gününde ise sadece inananlar içindir. İşte Biz bilen (ya'lemûn) bir halk için ayetlerimizi (âyât) böyle ayrıntılı bir biçimde böyle açıklıyoruz." 'Araf, 7/32. Ayrıca bkz. En'âm, 6/97; Tevbe, 9/11; 'Ankebût, 29/43.

⁷¹ "Onlar, gökte ve yerde önlerine ve arkalarına bakmıyorlar mı? Dilesek onları yere batırırız, ya da üzerlerine gökten parçalar düşürürüz. Şüphesiz bunda (Rabbine) yönelen her kul için bir ibret vardır." Sebe, 34/9.

⁷² "Bilmeyenler: 'Allah bizimle konuşmalı veya bize bir ayet gelmeli değil miydi?' dediler. Onlardan öncekiler de onların söylediklerinin tıpkısını söylemişlerdi. Kalbleri birbirine benzedi. Kesinlikle inanan kimseler için ayetleri açıklamışızdır." Bakara, 2/118. Ayrıca bkz. Câsiye, 45/4; Zâriyât, 51/20.

⁷³ "Sizi tek bir nefisten vareden O'dur. (O, herbiriniz için, bu dünyada yaşarken) bir kalma yeri, (ölürken de) bir dinlenme yeri (belirlemiştir). Kuşkusuz Biz, anlayan (yefkahûn) bir toplum için ayetlerimizi ayrıntılı bir biçimde açıklamış bulunuyoruz." En'âm, 6/98. Ayrıca bkz. En'âm, 6/65.

13. Araştırma, sorgulamak,⁷⁵
14. Sabır ve şükür etmek,⁷⁶
15. İnce kavrayış,⁷⁷
16. Hata ve yanlıştan dönmek, rucû etmek.⁷⁸

Kur'ân akli kullanma konusunda kullardan beklediğini bulamadığında uyarı ve tenkide başvurmaktadır. Böylesi kişiler için “*aklınızı kullanmıyor musunuz?*”, “*anlamıyor musunuz?*”⁷⁹, “*size ne oldu, nasıl hüküm veriyorsunuz? Hiç mi düşünüyorsunuz?*”⁸⁰, “*ne kadar az düşünüyorsunuz?*”⁸¹ vb.⁸² istifâmî ifadeler kullanmaktadır. Aslında bu ifadeler bir yandan tahayyür bildirmektedir. Kur'ân; akıl ve aklın araçları olan duyuları kullanmayıp, sadece hissi davranan bu kimseleri sağır, kör ve dilsiz olarak nitelemiştir.⁸³ Akıl vahyin, sünnetin ve duyuların değil de nefis ve nefsin güdümündeki diğer etkenlerin tesiriyle hareket ederse, yanlış bir karara ve davranışa meyleder. O zaman akıllıca değil sefih olarak hareket etmiş olur. Bu sebeple akıl kelimesinin zıttı olan sefeh “سفه” kelimesine Kur'ân'da türevleriyle birlikte altı yerde yer verilmiştir.⁸⁴

2. Hayvanlarda Akıl

Akıl kabiliyetinin iman, irade ve mükelleflikle doğrudan bir irtibatı bulunmaktadır. Vahiy ve vahyin içerikleri ile akıl ve akıl sahiplerinin irtibatı ciltler dolusu eserlerle dile getirilmiştir. Akıl-iman, akıl-mükellefiyet, akıl-irade ilişkisi vb. konular bunlardan sadece bazılarıdır. Bu konuları insan üzerinden uzun uzadıya tekrar işlemek yerine, Kur'ân ve hadis mesnetli olarak hayvanlar açısından ele almak, hayvanların aklının olup olmadığını irdelemek daha faydalı olacaktır. Zira vahiyden yani Kur'ân'dan hareketle hayvanların aklının olup olmadığı mevzuu yeterince incelenmemiştir. Bunun için birkaç sebep zikretmek mümkündür: Önceliğin insan aklına verilmiş olması, hayvanların akli ile

⁷⁴ “Gece ile gündüzün birbiri ardınca gelmesinde, Allah'ın göklerde ve yerde yarattıklarında, O'na karşı gelmekten sakınan kimseler (yettekûn) için ayetler vardır.” Yunus, 10/6. Ayrıca bkz. Bakara, 2/187.

⁷⁵ “And olsun ki, Yusuf ve kardeşlerinin olayında, soranlara nice ibretler vardır.” Yusuf, 12/7.

⁷⁶ “And olsun ki Musa'yı da: Kavmini karanlıklardan aydınlığa çıkar ve onlara Allah'ın (geçmiş kavimlerin başına getirdiği felâket) günlerini hatırlat, diye mucizelerimizle gönderdik. Şüphesiz ki bunda çok sabırlı, çok şükreden herkes için ibretler vardır.” İbrahim, 14/5. Ayrıca bkz. ‘Arâf, 7/58; Lokman, 31/31; Sebe, 34/19; Şûrâ, 42/33.

⁷⁷ “Şüphesiz, bütün bunlarda, işaretlerden anlam çıkarmasını bilen kimseler için çıkarılacak nice dersler vardır.” Muhammed Esed, *Kur'ân Mesajı*, Yeni Şafak, İstanbul, 1999, Hicr, 15/75.

⁷⁸ “And olsun ki, çevrenizde bulunan birçok kentleri yok etmişizdir. Belki doğru yola dönerler diye ayetleri türlü türlü anlatmışızdır.” Ahkâf, 46/27. Ayrıca bkz. ‘Arâf, 7/174. Daha geniş bilgi için bkz. Erten, “Akıl-Zekâ Ayırımı Bağlamında Münafıkların Zihniyet Analizi” *Gümüşhane Üniv. İlahiyat Fak. Dergisi*, s. 8-10.

⁷⁹ Müminûn, 23/80, 85.

⁸⁰ Sâffât, 37/154-155.

⁸¹ Mümin, 40/58.

⁸² Müminûn, 23/87, 89; Yasin, 36/68, 171.

⁸³ Bakara, 2/171.

⁸⁴ Bakara, 2/13; En‘am, 6/140; ‘Araf, 7/66, 67, 155; Cin, 72/4. Daha geniş bilgi için bkz. Naim Şahin, “Kur'ân'ı Kerim'de Akıl ve Aklın Değeri Meselesi” *Selçuk Üniv. İlahiyat Fak. Dergisi*, s. 221

uğraşmanın insanlık için bir fayda getirmeyeceği anlayışı bunlar arasında sayılabilir. Bu konuda ortaya çıkan fikri ataletin en önemli sebeplerinden biri de bazı ayetlerin yanlış anlaşılmasıdır:

“Yoksa çoklarının söz dinlediklerini veya aklettiklerini mi sanırsın? Onlar şüphesiz hayvanlar gibidir, belki daha da sapkın yolludurlar.”⁸⁵

“Allah katında, yeryüzündeki canlıların en kötüsü gerçeği akletmeyen sağırlar ve dilsizlerdir.”⁸⁶

“Böylece, hakikati inkâra şartlanmış olanların durumu, çobanın haykırışını işiten ama onu yalnız bir ses ve çağrı şeklinde algılayan sürünün durumuna benzer. Onlar sağırdırlar, dilsizdirler, kördürler; zira akıllarını kullanmazlar.”⁸⁷

“And olsun ki, cehennem için de birçok cin ve insan yarattık; Onların kalpleri vardır, onlarla kavramazlar; gözleri vardır, onlarla görmezler; kulakları vardır, onlarla işitmezler. İşte onlar hayvanlar gibidir; hatta daha da şaşkındırlar. İşte asıl gafiller onlardır.”⁸⁸

Bu vb. ayetlerdeki temel vurgulara baktığımız zaman göz, kulak vb. duyu organları ile kalbin işlev görmemesi, akletmeme ve hayvanlara benzetilme olduğu anlaşılmaktadır. Bu ayetler hayvanların aklının olmayışı iddiası için delil olarak gösterilemez. Ayetlerin izahı yanlış yapılıncaya, varılan sonuç da yanlış olmaktadır. Oysaki ayetlerde çalışan ama dini mükellefiyet anlamında beklenen işlevi görmeyen veya bu çerçevede aktive edilmeyen duyu organları ve kalbe vurgu yapılmıştır. ‘Arâf suresindeki ayetin⁸⁹ “لَهُمْ قُلُوبٌ لَا يَفْقَهُونَ بِهَا وَلَهُمْ أَعْيُنٌ لَا يُبْصِرُونَ بِهَا وَلَهُمْ آذَانٌ لَا يَسْمَعُونَ بِهَا” şeklindeki Arapça lafızlarına dikkat edilirse; kalp ve duyu organlarının hepsi “b” (ب) harf-i ceri ile kullanılmıştır. Bu harfi cer bir şeyi araç edinmeyi ifade için de kullanılır. O zaman ayeti şöyle anlamak gerekecektir: Görülmesi, duyulması, anlaşılması gereken şeyler için gözlerini, kulaklarını ve kalplerini kullanmıyorlar. Aslında bu insanların gözleri kör, kulakları sağır değildir; kalpleri fizyolojik olarak aktif bir haldedir.⁹⁰ Fakat bu uzuvlarının tefekkür ve tedebbürlerine bir katkısı olmamaktadır. Hayvanlar gibi sadece yeme-içme, cinsel ihtiyaçlar ve diğer fizyolojik gereksinimlerin telafisi ile meşguldürler. İşte Peygamberin getirdiği emir ve nehiyleri kabul etmeyip, buna göre bir yaşam sergilemeyen insanlar da aynen hayvanlar gibi olurlar. Çünkü hayvanların cehennem korkusu ve cenneti elde etme gibi bir gayeleri bulunmadığı için, bu amaçla yaptıkları bir kulluk vazifeleri de yoktur. Bu kimseler ayetin de belirttiği gibi hayvanlardan da aşağı bir hayat sürmüş olurlar. Zira yeryüzündeki bütün hayvanlar Allah’ı bilir, O’nu zikreder ve dünyalık sahibini tanır. Müşrikler ise Allah’a ortak koşmaktadırlar.⁹¹

⁸⁵ Furkân, 25/44.

⁸⁶ Enfâl, 8/22.

⁸⁷ Muhammed Esed, *Kur'an Mesajı*, Bakara, 2/171.

⁸⁸ ‘Arâf, 7/179.

⁸⁹ ‘Arâf, 7/179.

⁹⁰ Ez-Zeccâc, İbrahim es-Serî, *Meâni'l-Kur'an ve 'Îrâbu*, Thk. Abdülcelil ‘Abdeh, Beyrut, 1988, c. 1, s. 82.

⁹¹ Mâturîdî, Muhammed b. Muhammed, *Tevilâtu'l-Kur'an*, Thk. Mecdî Beslûm, Dâru'l-Kütübî'l-İlmiyye, Beyrut, 2005, c. 8, s. 29; Er-Râzî, Fahrüddin Ebû Abdullah Muhammed b. Ömer, *Mefâtihu'l-Ğayb*, Dâru İhyâi't-Türâsi'l-Arabî, Beyrut, H. 1420, c. 24, s. 463; Beydâvî, Nasurüddin

2.1. Bazı Konularda Bilgi Sahibi Olmaları

Duyular, haberler ve akıl bilgi kaynaklarının temelini oluşturmaktadır. Her birinin ürettiği veya elde ettiği bilgi farklı olabildiği için, hiç birinden vazgeçmek mümkün değildir. Ayrıca biri diğerinin yerini tamamen dolduramaz.⁹² Matûrîdî'nin benimsediği bu üç kaynağa bir kaynak daha eklemek mümkündür, o da matbu akıl ile beraber verilen matbu bilgilerdir. Bir başka deyişle vücûda gelmekle birlikte hazır verilen, kodlanmış bilgiler. Doğan çocuğun herhangi bir tecrübî ve haberî bilgiye dayanmaksızın ağız yoluyla süt ile beslenmesini bilmesini buna örnek gösterebiliriz. Bilgi akıl demek olmadığı gibi, akıl da bilgi demek değildir. Akıl bilgiyi kullanabilen, bilgi üreten ve bunlardan hareketle sosyal hayata uyum sağlayıp, hayatı kolay kılan bir kuvvedir. Bunların yanı sıra sahibine uhrevî mahiyette hazırlık yaptıran bir kabiliyettir. Bu vasıfların bir kısmı matbu bilgiler ile bezenmiş teknolojik cihazlarda mevcut olsa da, bunların taşıdığı akli insanın ve diğer akıllı varlıkların taşıdığı akıllar ile eşdeğer tutmak mümkün değildir. Zira insanların bunlar için temin ettikleri bilgi ve enerji olmazsa, bunlar tek başlarına bir şey yapamamaktadırlar. Aslında bunlar insanın aklının yansımalarıyla harekete geçmekte, kendilerine verilen talimatı yerine getirmektedirler. Sadece kendilerine yüklenen kadar bir bilgi sunabilmektedirler. Duygu, nefis, arzu vb. şeyleri de karıştırmak suretiyle tefekkür edip içtihat yapma imkânı ve kabiliyetleri olmadığı için, sahip oldukları bilgileri kullanmada hata yapma şansları yoktur.⁹³

Bir yerde tasarrufa uğrayan, işletilen bir bilgi varsa, orada aklın varlığından söz etmek mümkündür. Günlük hayatımızda hayvanlar âleminde buna ilişkin birçok şeye şahit olmaktadır. Sıkça şahit olduğumuz için bize basit gibi gelen bu şeyler iyice tetkik edildiğinde; hayvanların bir bilgiye, haliyle de bir akla sahip oluşları noktasında bizlere bir fikir verecektir. Bir kırlangıcın çamurdan ustaca yuva yapışı⁹⁴, kuşların göç ederken yön bulması vb. sıradan gibi görünen binlerce şey var. Bunun dışında çok ilginç örnekler de vardır: Mesela Tetra Balığı yumurtasını su dışında ağaç yaprağına bırakır ve kurumaması için düzenli olarak kuyruğunu suya vurup bu yumurtaların üzerine su serper⁹⁵; bir çeşit su kuşu balık avlamak için ekmeği yem olarak kullanabilmektedir⁹⁶. Bu şeyleri hayvanların akli olmadığını söyleyerek izah etmek mümkün değildir. Bunların hepsi bir bilgi ve bu bilgiyi işleyen bir kuvveyi yani akli zorunlu kılmaktadır.⁹⁷

Bütün hayvanlar arı gibi bir grup halinde yaşamasa da, en azından aile kurmak için iki ayrı cinsi bir araya gelmekte ve herkes üzerine düşen vazifeyi gayet iyi

Ebü Saîd, *Envâru't-Tenzil ve Esrâru't-Tevîl*, Thk. Muhammed Abdurrahman, Dâru İhyâi't-Türâsi'l-Arabî, Beyrut, H. 1418, c. 4, s. 126; Kurtubî, *el-Câmi' li Ahkâmi'l-Kur'ân*, c. 13, s. 36; el-Hâzin, *Lübâbu't-Tevîl*, c. 3, s. 315.

⁹² Harun Çağlayan, "Bilgi Kaynağı Olarak Akıl" *Kelam Araştırmaları*, Cilt 9, Sy. 1, 2011, s. 257.

⁹³ Eş-Şankî, Muhammedülemin b. Muhammed, *Advâu'l-Beyân fi İdâhi'l-Kur'ân bi'l-Kur'ân*, Dâru'l-Fikr, Beyrut, 1995, c. 8, s. 540.

⁹⁴ <https://vimeo.com/75783410> (Erişim tarihi 26.10.2017, saat 10:32); <https://www.youtube.com/watch?v=oQHgTz2xy6Q> (Erişim tarihi 26.10.2017, saat 10:35).

⁹⁵ <https://www.youtube.com/watch?v=aDJjLIR4OiA> (Erişim tarihi 29.09.2017, Saat 15:05)

⁹⁶ <https://www.youtube.com/watch?v=Wdl4zf7k7t4> (Erişim tarihi 04.10.2017, Saat 14:20)

⁹⁷ Eş-Ş'arâvî, Muhammed Mütevellî, *Tefsîru's-Ş'arâvî*, Matâbi' Ahbâru'l-Yevm, Yer Belirtilmemiş, H. 1418, c. 17, s. 10454.

bilmektedir. Çünkü: “Yeryüzünde yürüyen hayvanlar ve (gökyüzünde) iki kanadıyla uçan kuşlardan ne varsa hepsi ancak sizin gibi (ümmettirler) toplulukturlar. Biz o kitapta hiçbir şeyi eksik bırakmadık. Nihayet (hepsi) toplanıp Rablerinin huzuruna getirilecektir.”⁹⁸ Arı familyası bir koloni halinde yaşamaktadır. Bunların bir kraliçeleri, işçi arıları ile bakıcı arıları gibi aralarında iş taksimi olan sosyal bir hayatları vardır.⁹⁹ Bir arı kraliçe arının ne demek olduğunu, koloninin geleceği için bunu canı pahasına muhafaza etmesi gerektiğini; çok uzak mesafelere gidip bal için hammadde getirmesi gerektiğini nasıl bilebilmektedir? Bu da gösteriyor ki hepsinin bir matbu akli ve matbu bilgisi vardır.

Bıçağın öldürme, kesme işine yaradığını bilmek ve bundan korkmak; bir bilgiye ve bir akla sahip olmayı zorunlu kılmaktadır. “Kesmek üzere koyunu yere yatırdıktan sonra bıçağını hayvanın gözü önünde bilemeye başlayan birine Allah Resûlü (s.a.v) şöyle demiştir: Onu defalarca mı öldürmek istiyorsun! Yere yatırmadan önce bıçağını bileseydin ya!”¹⁰⁰ Kesilmek üzere yere yatırıldığını bilen hayvanın can korkusuyla kaçmayı elbette izah isteyen bir husustur. Bunu şöyle açıklamak mümkündür: İnsan olarak daha iyi derecede bir akıl ve tefekküre sahip olduğumuz halde, yanı başımızdaki her tehlikeden kaçmadığımız birçok olay yaşamışızdır. Bu hayvanlar için de söz konusudur. Kaldı ki kesilmek için yere yatırılan her hayvan ayağı bağlanmadığı takdirde yerde öylece hareketsiz kalmıyor. Evcil hayvanların bizden kaçmayı en önemli nedenlerinden biri insanlara alışmış olmalarıdır. Bunlar hayvanın kaçmayı için birer sebep olarak sıralanabilir. Ancak binmek, yük taşımak, sağılmak, kırılmak, kesilmek vb. bir şey için tutulan evcil hayvanı durduran asıl şey ilahî kaynaklı bir şeydir. Bunu Kur'an'daki şu ayetlerden anlamak mümkündür:

“Hayvanlarda sizin için elbette ibretler vardır. Onların karınlarındakinden (sütlerinden) size içiririz. Onlarda sizin için birçok faydalar vardır; etlerinden de yersiniz.”¹⁰¹

“Hayvanları da yaratmıştır. Onlarda sizi ısıtacak şeyler ve birçok faydalar vardır. Onların etlerini de yersiniz. Onları getirirken de, gönderirken de zevk

⁹⁸ En'âm, 6/38.

⁹⁹ <https://www.youtube.com/watch?v=dBXukBHbbpY> (Erişim tarihi 25.10.2017, saat 10:55).

¹⁰⁰ Hadis Buhari Müslim'in şartlarına göre sahih bir rivayettir. Bkz. Hâkim, Muhammed Abdullah, *el-Müsderek 'ala's-Sahîhayn*, Thk. Mustafa Abdülkadir 'Atâ, Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, Beyrut, 1990, c. 4, s. 257, 260. Ayrıca bkz. Abdürrezzâk, Ebû Bekir es-San'ânî, *Musannef Abdürrezzâk*, el-Mektebetü'l-İslâmî, Beyrut, H. 1403, c. 4, s. 493; el-Müttakî, Alaaddin Ali Hüsâm, *Kenzü'l-'Ummâl fî Süneni'l-Akvâl ve'l-Ef'âl*, Thk. Bekri Hayyânî, Safve es-Sakâ, Müessesetü'r-Risâle, Beyrut, 1981, c. 6, s. 394; ez-Zeyla'î, Cemâluddîn Ebû Muhammed Abdullah, *Nasbu'r-Râye li Ehâdisi'l-Hidâye Me'a Hâşiteihî Buğyetü'l-Elma'î fî Tahrîci'z-Zeyla'î*, Thk. Muhammed 'Avvâme, Müessesetü'r-Reyyân, Beyrut, 1997, c. 4, s. 188; İbn Hacer, Ahmed b. Ali, *Telhîsu'l-Habîr fî Ehâdisi'r-Râfi'yyi'l-Kebîr*, Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, Beyrut, 1989, c. 4, s. 354; Taberânî, Süleyman b. Ahmed, *el-M'ucemu'l-Evsat*, Thk. Tarık b. Aviadullah, Abdülmusin b. İbrahim, Dâru'l-Haremeyn, Kahire, H. 1415, c. 4, s. 53; el-Heysemî, Nuruddin Ali, *Mecmu'z-Zevâid ve Menbau'l-Fevâid*, Dâru'l-Fikr Beyrut, H. 1412, c. 4, s. 42; el-Mübârekfûrî, Ebû'l-'Alâ Muhammed Abdurrahman, *Tuhfetu'l-Ehvazî bi Şerhi Câmi't-Tirmizî*, Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, Beyrut, Tsz., c. 4, s. 553.

¹⁰¹ Müminûn, 23/21.

alırsınız. Kendi kendinize zor varacağınız memleketlere, yüklerinizi taşırlar. Doğrusu Rabbiniz şefkatlidir, merhametlidir.”¹⁰²

“Allah size hayvanların derilerinden, yolculukta ve ikamet zamanlarınızda kolayca taşıyacağınız evler; yün, tüy ve kıllarından bir süre kullanacağınız giyimlikler ve geçimlikler var etmiştir.”¹⁰³

Hayvanlarda insanın yararına ve hizmetine dair birçok şey bulunmaktadır. Bu da gösteriyor ki insanın hayvanlardan istifadesi hususu hayvanların matbu aklıklarına yerleştirilmiştir. Bununla birlikte hayvanların bu durumdan kurtulabilmelerini sağlayacak müktesep akılları değil, itaat duyguları arttırılmıştır. İşte sağılmaktan, binilmekten, kırılmaktan ve kesilmekten kurtulamayışları bundandır, yoksa akılsız oluşlarından değil.

Sahabeden Ebû'd-Derdâ'nın şu sözü hayvanlarda akıl olduğunu açıkça belirtmektedir: “Hayvanların sadece dört konuda akıllı vardır; Marifetullah, rızık için koşurma, erkek-dişi ayrımı ve her birinin karşı cinsi için alımlı duruşu.”¹⁰⁴ Hayvanların matbu bir akıl ile matbu bir bilgiye sahip oluşu için delil sayılabilecek en önemli şeylerden biri arı ile ilgili olan şu ayetlerdir: “Rabbin bal arısına: Dağlardan, ağaçlardan ve insanların yaptıkları çardaklardan kendine evler (kovanlar) edin. Sonra meyvelerin her birinden ye ve Rabbinin sana kolaylaştırdığı yaylın yollarına gir, diye ilham etti. Onların karınlarından renkleri çeşitli bir şerbet (bal) çıkar ki, onda insanlar için şifa vardır. Elbette bunda düşünen bir kavim için büyük bir ibret vardır.”¹⁰⁵ Her arı doğar doğmaz bu bilgiyi kendinde hazır bulur. İşte bu matbu bir bilgidir, mükteseb bir bilgi değildir. Nesiller değişse de bu değişmeyecektir.

2.2. Anlamadığımız Bir Dilde de Olsa Konuşabilmeleri

Konuşma, kelimeler etme becerisi aklı seviye ile bilgi birikimini ortaya çıkarabilecek en önemli emarelerdendir. Bu kabiliyet sayesinde insanın zekâsı, bir sahadaki bilgi birikimi çok kolay bir şekilde anlaşılabilir. Hatta psikolojik sorunları bile böyle tespit edilebilmektedir. Tecrübe paylaşımı sağlayan en önemli araçlardan biri de yine konuşmadır, kelimeler becerisidir.

İnsanın tanımını yapan bazı âlimlerimiz bunun ehemmiyetine binaen şöyle demişlerdir: “الإنسان حيوان ناطق” (İnsan nutkeden/konuşan bir canlıdır.) Canlılık bir cinstir, konuşmak ise bunu diğer canlılardan ayırmaya yarayan bir vasıftır.¹⁰⁶ Oysa konuşmak mahlûkat içerisinde sadece insana has bir vasıf değildir. Bu kabiliyet meleklerde ve cinlerde de vardır. Aslında hayvanlara da vermiştir. Allah'ın hayvanda da akıl ve kelimeler becerisini yaratabileceği mevzuu

¹⁰² Nahl, 16/5-7.

¹⁰³ Nahl, 16/80.

¹⁰⁴ Er-Râzî, *Mefâtihu'l-Ğayb*, c. 12, s. 525; El-Kâsimî, Muhammed Cemaluddin, *Mehâsinu't-Tevîl*, Thk. Muhammed Bâsil, Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, Beyrut, H. 1418, c. 4, s. 352; en-Nisâbüri, *Ğarâibu'l-Kur'ân*, c. 3, s. 75.

¹⁰⁵ Nahl, 16/67-68.

¹⁰⁶ Gazzâlî, Ebû Hâmid Muhammed b. Muhammed, *M'iyâru'l-İlmi fî Fenni'l-Mantık*, Thk. Süleyman Dünya, Dâru'l-Meârif, Mısır, 1961, s. 102; İbn Teymiyye, Takiyuddin Ahmed b. Abdülahlîm, *er-Reddu 'ala'l-Mantikiyyîn*, Dâru'l-Marife, Beyrut, Tsz., s. 73; Abdurrahman, İbn Yahya, *Âşâru's-Şeyh el-Allâme Abdurrahman b. Yahya el-Muallimî el-Yemânî*, Thk. Ali b. Muhammed b. İmrân vdî., Dâru Alemi'i-Fevâid, Mekke, H. 1434, c. 7, s. 68.

garipsenecek bir şey değildir, çünkü bu imkânsız değildir, O buna kâdirdir.¹⁰⁷ Tefsirlerde Süleyman (a.s) ile konuşan, Allah'ı zikreden birçok hayvandan bahsedilmektedir.¹⁰⁸ Bu bilgilerin ispatı biraz zor olabilir; ancak kuşların ve karıncaların konuştuğu ayetlerle sabittir:

“Süleyman Davud’a varis oldu: ‘Ey İnsanlar! Bize kuşdili öğretildi ve bize her şeyden bolca verildi. Doğrusu bu apaçık bir lütuftur.’ dedi.”¹⁰⁹

“Bir dişi (kraliçe) karınca: ‘Ey karıncalar! Yuvalarınıza girin, Süleyman’ın ordusu farkına varmadan sizi ezmesin!’ dedi.”¹¹⁰

İlk ayet kuşların bir konuşma dili olduğunu açıkça beyan etmektedir. Süleyman’ın (a.s) Hüdhüd kuşu ile olan konuşmaları malumdur. Bu ayetlere farklı bir başlık altında ayrıca yer vereceğiz. Burada dikkat çekmek istediğimiz çok önemli bir ayrıntı vardır. O da İbn Hazm¹¹¹, el-Vâhidî¹¹², İbn Fûrek¹¹³, en-Nisâbûrî¹¹⁴ Ahmed b. ‘Ammâr el-Mehdevî et-Temîmî¹¹⁵ ve daha birçok kişinin yaptığı gibi bir algı yanılması olarak bunların mucize kapsamında değerlendirilip hayvanların aklının olmadığı iddia edilmesidir. Süleyman (a.s) için mucize olan kuşdilini bilmesidir. Ancak kuşların konuşması, bir konuşma dili olması; Süleyman’a (a.s) ait bir mucize değildir, bu doğal bir şeydir. Süleyman (a.s) bu gün hayatta olmasa da kuşlar kendi aralarında konuşmaya devam etmektedirler. Benzer bir hadiseyi de deve ile ilgili nakledilen bir hadiste görmekteyiz: “Abdullah b. Cafer’den rivayet edildiğine göre o şöyle demiştir; Allah Resûlü (s.a.v) bir gün beni binitinin üzerine alıp arkasına bindirdi, sonra da kimseye söylemek üzere bana gizlice bir şeyler söyledi. O def-i hacet için arkasında gizlenilecek bir şey veya hurma çalılığını tercih ederdi. Bir keresinde Ensâr’dan birinin bahçesine girdi. Orada bulunan bir deve Allah Resûlü’nü (s.a.v) görünce inledi ve gözleri yaşardı. Bunun üzerine Resûlüllah (s.a.v) devenin kulaklarının arkasını okşadı, deve de sustu. ‘Bu devenin sahibi kim?’ diye sorunca, Ensâr’dan bir delikanlı geldi ve ‘Ey Allah’ın Resûlü! Benim.’ dedi. O gence şöyle dedi: ‘Allah’ın bize mülk olarak verdiği bu hayvanlar konusunda sakınmamız gerekmez mi? Deven kendisini aç bıraktığın ve çok yorduğun konusunda şikâyette bulundu.’”¹¹⁶ Şuayb Arnavut, İbn Hanbel’in

¹⁰⁷ Er-Râzî, *Mefâtihu'l-Ğayb*, c. 24, s. 549; Beydâvî, *Envâru't-Tenzîl*, c. 4, s. 157; Eş-Şirbînî, Şemsuddin Muhammed b. Ahmed, *es-Sirâcu'l-Münîr fi'l-İ'âneti 'alâ Marifeti B'adi Meânî Kelami Rabbine'l-Hakîm el-Habîr*, Matbaatu Bolâk, Kahire, H. 1285, c. 3, s. 275.

¹⁰⁸ Es-S'alebî, *el-Keşfu ve'l-Beyân*, c. 7, s. 193; Kurtubî, *el-Câmi'u li Ahkâmi'l-Kur'an*, c. 13, s. 165; İsmail Hakkı, *Rûhu'l-Beyân*, c. 6, s. 330; Es-Sem'ânî, Ebû Muzaffer, Mansur b. Muhammed, *Tefsirü's-Sem'ânî*, Thk. Yasin b. İbrahim, Dâru'l-Vatan, Riyad, 1997, c. 4., s. 83.

¹⁰⁹ Neml, 27/16.

¹¹⁰ Neml, 27/18.

¹¹¹ İbn Hazm, Ebû Muhammed Ali, *el-Fasl fi'l-Milel ve'l-Ehvâi ve'n-Nihal*, Mektebetu'l-Hâncî, Kahire, Tsz., c. 1, s. 70-71.

¹¹² El-Vâhidî, Ebû'l-Hasan Ali b. Ahmed, *et-Tefsîru'l-Basît*, Câmi'tu'l-İmam Muhammed b. Suûd el-İslâmiyye, Riyad, H. 1430, c. 17, s. 192.

¹¹³ İbn Fûrek, Muhammed b. el-Hasan, *Tefsir İbn Fûrek*, Câmi'atu Ummi'l-Kurâ, Suudi Arabistan, 2009, c. 286-287.

¹¹⁴ En-Nisâbûrî, Mahmud b. Ebû'l-Hasan, *Behiru'l-Burhân fi Meânî Mukilâti'l-Kur'an*, Câmi'atu Ummi'l-Kurâ, Mekke, 1998, c. 2, s. 1055.

¹¹⁵ Kurtubî, Şemsüddin Ebû Mahammed Ahmed b. Abdullah, *el-Câmi' li Ahkâmi'l-Kur'an*, Thk. İbrahim Atfayyîş, Dâru'l-Kütübi'l-Mısriyye, Kahire, 1964, c. 8, s. 219.

¹¹⁶ Ebû Davûd, Süleyman b. Eş'as, *Sünen'u Ebî Davûd*, Thk. Muhammed Muhyidin Abdülhamid, Zyl. Muhammed Nasiruddin El-Elbânî, Tlk. Kemal Yusuf el-Hût, Dâru'l-Fikr, Beyrut, Tsz., Cihad

naklettiği rivayetin Müslim'in şartına göre senedinin sahih olduğunu, Zehebî de Hâkim'in aktardığı bu rivayetin sahih olduğunu söylemektedir.¹¹⁷ Burada devenin inlemek suretiyle konuştuğundan bahsedilmektedir. Şikâyet ettiği konu ise aç bırakılmak ve çok yorulmak. Devenin hangi dille konuştuğundan ziyade önemli olan; kime ve neyi şikâyet edeceğini bilebilmiş olmasıdır. Akli bir yeti olmaksızın bunlardan hiç birinin yapılması mümkün değildir. Devenin Allah Resûlü'nü (s.a.v) tanışmış olması; ayrıca üzerinde durulması gereken bir ayrıntı olup, bu konu ayrı bir başlık altında değerlendirilecektir.

Deve ile ilgili rivayette inilti şeklinde bir konuşmaya yer verilmektedir. Buna karşılık Süleyman (a.s) ve karınca ile ilgili ayetlerde geçenler hayvanların konuşma becerilerine ilişkin çok daha fazla ayrıntı içermektedir: *Süleyman'ın cinlerden, insanlardan ve kuşlardan müteşekkil olan ordusu toplandı. Hepsi toplu olarak gidiyorlardı. Sonunda, karıncaların bulunduğu vadiye geldiklerinde bir dişi (kraliçe) karınca: 'Ey karıncalar! Yuvalarınıza girin, Süleyman'ın ordusu farkına varmadan sizi ezmesin!' dedi. Süleyman, onun sözüne hafifçe güldü ve: 'Rabbim! Bana ve ana babama verdiğin nimete şükürde, hoşnut olacağın işi yapmakta beni muvaffak kıl. Rahmetinle, beni iyi kullarının arasına koy!' dedi.*"¹¹⁸ Bu ayetlerden hareketle karıncanın yaptığı konuşmadan neleri bildiğini tespit etmek mevzunun kavranabilmesi açısından son derece faydalı olacaktır. Çünkü marifet bazen ayrıntıda saklıdır. Buna göre ayette bahsi geçen karınca:

1. Ordunun ne olduğunu ve birinin komutasında oluşunu biliyor.
2. Gelenin Süleyman'ın ordusu olduğunu biliyor.
3. Halkının ayaklar altında ezileceğini biliyor.
4. Yuvanın bir koranak olduğunu biliyor.
5. Nasıl ve ne zaman tedbir alacağını biliyor.
6. Halkının kendi konuşma dilinden anladığını biliyor. En önemlisi de Süleyman'ın (a.s) adını biliyor.

Bu kadar ayrıntıyı akılsız veya sadece içgüdüleriyle hareket eden bir varlığın bilebileceğini iddia etmek ve bu düşüncüyü ispatlamak mümkün değildir. Buna karşılık karınca gibi bir hayvanın aklının olduğunu söylemek alışıla geldiğimiz bir cümle olmadığı için kulağa ve dile zor gelmektedir. Şu ayrıntıyı mutlaka göz önünde bulundurmak gerekir; Karıncayı Süleyman (a.s) konuşurmamıştır. Ayrıca ayetlerden anladığımız kadarıyla Süleyman için teşekkür ettirilen ordu içerisinde karıncalar bulunmamaktadır ve de Süleyman'ın (a.s) bunlara bir konuşma dili öğretmediği aşikârdır. Karınca kendiliğinden konuşmuş, Süleyman (a.s) da onun konuştuklarını anlamıştır. Haliyle burada mucize olan karıncanın konuşması değil, Süleyman'ın (a.s) anlamasıdır.

Hayvanlar insanların eğitiminden geçmemiş veya uzun süre onlarla birlikte bulunmamış ise, genelde insanları anlamamaktadırlar. Hayvanların konuşma dilinden anlamadığımız için veya onlar dediklerimizi anlamadığı için iletişim

48; İbn Hanbel, Ahmed, *el-Müsned*, Müessesetü Kurtuba, Kahire, Tsz., c. 1, s. 204, 297; Hâkim, *el-Müstedrek*, c. 2, s. 109; Ebû Y'alâ, Ahmed b. Ali, *Müsned Ebî Y'alâ*, Thk. Hüseyin Selim, Dâru'l-Me'mûn, Dimeşk, 1984, c. 12, s. 157; Beyhakî, Ahmed b. el-Hüseyin, *es-Sünenü'l-Kübrâ*, Muhammed Abdülakdir 'Atâ, Mektebetü Dâru'l-Bâz, Mekke, 1994, c. 8, s. 13.

¹¹⁷ İbn Hanbel, *el-Müsned*, c. 1, s. 204, 297; Hâkim, *el-Müstedrek*, c. 2, s. 109.

¹¹⁸ Neml, 27/16-19.

kuramamaktayız: “Böylece, hakikati inkâra şartlanmış olanların durumu, çobanın haykırışını işiten ama onu yalnız bir ses ve çağrı şeklinde algılayan sürünün durumuna benzer. Onlar sağırdırlar, dilsizdirler, kördürler; zira akıllarını kullanmazlar.”¹¹⁹ Koyunların çobanın sesini sadece bağırma şeklinde algılaması, temelde iki tarafın konuşma dilinin farklı oluşundan kaynaklanmaktadır. Bu sebeple akılsız olduklarını söyleyemeyiz. Kaldı ki ayette akılsızlıkla itham edilenler koyunlar değil; görüp duydukları halde bu duyularını kullanmayı, bu sebeple kör ve sağırlıkla yerilen inkârcı kimselerdir.

2.3. Allah'ı ve Dönemin Peygamberini Tanımaları

İman etmek akıl ile mümkündür. Akıl olmayan bir yerde iman etmeden söz etmek mümkün değildir. Kişi neye iman etmesi gerektiğini ve bu imanın gereklerinin ne olduğunu ancak akıl ile temyiz edebilir. Konuyu başka bir yönden değerlendirdiğimiz zaman şöyle bir durum ortaya çıkmaktadır: Eğer bir varlıkta iman varsa o zaman bu varlıkta bilgi var, akıl var demektir.

Hayvanlar âlemi dünyadaki varlıkların sadece bir cüzüdür. Ayetlerin haber verdiği göre yer ve gökte her ne varsa Allah'ı zikretmektedir. “Süleyman'a bu meselenin hükmünü bildirmiştik; her birine hüküm ve ilim verdik. Davud ile beraber tesbih etsinler diye dağları ve kuşları buyruk altına aldık. Bunları Biz yapmıştık.”¹²⁰ Dağların ve kuşların Hz. Davûd ile birlikte zikredişini pekâlâ Hz. Davûd'a verilen bir mucize olarak kabul edebiliriz. Ancak bu kaydın olmadığı başka ayetler de var: “Göklerde ve yerde olan kimselerin, sıra sıra uçan kuşların Allah'ı tesbih ettiğini görmez misin? Her biri kendi niyaz ve tesbihini bilir. Allah, onların yaptıklarını bilendir.”¹²¹ “Yedi gök, yer ve bunlarda bulunanlar O'nu tesbih eder; O'nu hamd ile tesbih etmeyen hiçbir şey yoktur; fakat siz onların tesbihlerini anlamazsınız.”¹²² Ayetin de işaret ettiği gibi biz hayvanların Allah'ı nasıl zikrettiğini bilemiyoruz. Ancak bu ayetlerden anlıyoruz ki bir kısım mahlûkat Hâlik'i yakinen bilmektedir. O'nu anarken hamdlerini takdim ediyor ve tesbih etmek suretiyle noksanlıklardan tenzih ediyor. Hayvanlardan “Her biri kendi niyaz ve tesbihini bilir.”¹²³ Çünkü onlar tevhidi ve bunun ifadesi olan tenzih ve takdisi gayet iyi bilir. Bunu izah için numune bir örnek olsa da Hüdhdü kuşu ile Süleyman (a.s) arasında geçen olayı hatırlamakta fayda vardır: “(Süleyman) kuşları gözden geçirdi ve şöyle dedi: Hüdhdü'ü niçin göremiyorum? Yoksa kayıplara mı karıştı? Ya bana (mazeret olabilecek) apaçık bir delil getirecek, ya da onun canını iyice yakacağım yahut onu boğazlayacağım! Çok geçmeden (Hüdhdü) gelip dedi ki: ‘Senin bilmediğin bir şeyi öğrendim. Sebe'den sana çok doğru (ve önemli) bir haber getirdim. Gerçekten, onlara (Sebelilere) hükümdarlık eden, kendisine her şey verilmiş ve büyük bir tahtı olan bir kadınla karşılaştım. Onun ve kavminin, Allah'ı bırakıp güneşe secde ettiklerini gördüm. Şeytan, kendilerine yaptıklarını süslü göstermiş de, onları doğru yoldan alıkoymuş. Bunun için doğru yolu bulamıyorlar. (Şeytan böyle yapmış ki) göklerde ve yerde gizlenenini açığa çıkaran, gizlediğinizi ve açıkladığınızı bilen Allah'a secde

¹¹⁹ Muhammed Esed, *Kur'an Mesajı*, Bakara, 2/171.

¹²⁰ Enbiyâ, 21/79. Ayrıca bkz. “Doğrusu Biz, akşam sabah Davûd ile beraber tesbih eden dağları, kuşları da toplu halde onun buyruğu altına vermiştik. Her biri ona yönelmekteydi.” Sâd, 38/17-19.

¹²¹ Nûr, 24/41; Ayrıca benzer ayetler için bkz. Haşr, 59/24; Cuma, 62/1-2; Tağâbun, 64/1.

¹²² İsrâ, 17/44.

¹²³ Nûr, 24/41.

etmesinler. (Hâlbuki) Büyük Arş'ın sahibi olan Allah'tan başka ilah yoktur.' (Süleyman Hüdhd'e) dedi ki: Doğru mu söyledin, yoksa yalancılardan mısın, bakacağız."¹²⁴

Hüdhd uğradığı Sebe kavminden adeta algıda seçicilik yaparak bir haber toplamıştır. Yani Belkıs'ın liderliğindeki Sebe halkının arazileri, asker sayıları, ekinleri vb. şeyleri konusunda değil de, bir peygamberin doğrudan alakadar olduğu inanç ve tevhid ile ilgili bilgileri toplamıştır. Bunu da Süleyman (a.s) tarafından verilen bir göreve binâen yapmamış, bilakis kendiliğinden yapmıştır. Tevhidin ne olduğunu, şirkin nasıl bir hata olduğunu, secdenin aslında kim için yapılması gerektiğini, şeytanı ve şeytanın nasıl saptırdığını bilen bir kuş profili söz konusudur. Süleyman'ın görevlendirmesine binaen bu bilgileri toplamış olsaydı o zaman bunu mucize kapsamında değerlendireirdik. Oysa Hüdhd Süleyman'dan (a.s) canını kurtarmak için makul bir mazeret olarak ayetin ifadesiyle “*yakin bir haber*” (بِرَبِّئِنَّا يَقِين) mahiyetindeki bu bilgileri paylaşmaktadır. Hüdhd'ün yalan söylemiş olabilme ihtimalinden dolayı Süleyman (a.s): “*Doğru mu söyledin, yoksa yalancılardan mısın, bakacağız.*” demiştir. Hüdhd bir mucize olarak konuşmuş olsaydı, Süleyman (a.s) böyle bir ihtimali düşünmezdi. Olay bununla kalmamış, Hüdhd kendisine teslim edilen Süleyman'ın (a.s) mektubunu da aynı yere geri götürmüştür.¹²⁵ Bütün bunlar ancak akıllı bir varlığın bilebileceği şeylerdir.

Devenin Resûlulah'a (s.a.v) şikâyette bulunması ile karıncanın Süleyman'ın (a.s) adını bilmesi önemli bir ayrıntıdır. Deve neden başkasına değil de sahibini Allah Resûlü'ne (s.a.v) şikâyet etti? Karınca Süleyman'ın (a.s) adını nerden biliyordu? Uhud dağının Hz. Peygamber'i sevmesi¹²⁶, hurma kütüğünün peşi sıra inlemesi¹²⁷ taşın selam vermesi¹²⁸ ki bir kısım rivayete göre bu nübüvvetten önce olmuştur¹²⁹ nasıl izah edilebilir. Bunların hiç birini onlara Allah Resûlü (s.a.v) yaptırmadı. Bunlar peygamberin mucizevî anlamda bir dahli olmaksızın kendiliğinden

¹²⁴ Neml, 27/19-27.

¹²⁵ “*Şu mektubumu götür, onu kendilerine ver, sonra onlardan biraz çekil de, ne sonuca varacaklarına bak.*” Neml, 27/28.

¹²⁶ Buhârî, Muhammed b. İsmail, *el-Câmiu's-Sahih el-Muhtasar*, Thk. Mustafa Dîb el-Buğa, Dâr İbn Kesîr, Beyrut, 1987, Zekât, 53; Cihad, 70, 73; Enbiyâ, 12; Meğâzî, 25; Müslim, İbn Haccâc Ebû'l-Hüseyn, *Sahih Müslim*, Thk. Muhammed Fuad Abdülbaki, Dâr'u İhyâi't-Türâsi'l-Arabî, Beyrut, Tsz., Hac, 1365, 1392; Tirmizî, Muhammed b. İsa, *es-Sünen*, Dârü İhyâi't-Türâsi'l-Arabî, Thk. Ahmed Muhammed Şakir vdi., Beyrut, Tsz., Menâkıb, 68; İbn Mâce, Muhammed b. Yezîd, *Sünen İbn Mâce*, Thk. Muhammed Fuad Abdülbaki, Dârü'l-Fikr, Beyrut, Tsz., Menâsik, 104.

¹²⁷ Nesâî, Ahmed b. Şuayb, *el-Müctebâ mine's-Sünen*, Mektebü'l-Matbu'âtü'l-İslâmiyye, Halep, 1986, Cuma, 17; İbn Hanbel, *el-Müsned*, c. 3, s. 295; 324; İmâm eş-Şâfiî, Muhammed b. İdris *el-Müsned*, Dârü'l-Kütübi'l-İlmiyye, Beyrut, Tsz., c. 1, s. 64, Abdürrezzâk, *el-Musannef*, c. 3, s. 186, 286.

¹²⁸ Müslim, *el-Fedâil*, 2277; Tirmizî, Menâkıb, 5; İbn Hanbel, *el-Müsned*, c. 5, s. 89, 95, 105; İbn Hibbân, Muhammed et-Temîmî, *Sahih İbn Hibbân bi Tertîb İbn Balaban*, Thk. Şuayb Arnavut, Müessesetü'r-Risâle, Beyrut, 1993, c. 14, s. 402; Taberânî, Süleyman b. Ahmed, *el-Mu'cemu'l-Kebîr*, Thk. Hamdi b. Abdülmecid, Mektebetü'l-'Ulûm ve'l-Hikme, Musul, 1983, c. 2, s. 220, 231, 238; *el-Mu'cemu's-Sagîr*, el-Mektebü'l-İslâmî, Beyrut, H. 1405, c. 1, s. 115.

¹²⁹ Müslim, *el-Fedâil*, 2277; İbn Hanbel, *el-Müsned*, c. 5, s. 89, 95, Ed-Dârimî, Abdullah b. Abdurrahman, *Sünenü'd-Dârimî*, Thk. Fevâz Ahmed, Halid es-Seb', Zyl. Hüseyin Selim, Dârü'l-Kütübi'l-Arabî, Beyrut, H. 1407, c. 1, s. 24; Ebû Şeybe, Ebû Bekir Abdullah, *el-Musannef fi'l-Ehâdis ve'l-Âsâr*, Thk. Kemal Yusuf el-Hût, Mektebetü'r-Rüşd, Riyad, H. 1409, c. 6, s. 313.

olmuştur. İbn Fûrek¹³⁰, el-Vâhidî¹³¹, en-Nisâbü'rî¹³², Ahmed b. 'Ammâr el-Mehdevî et-Temîmî¹³³ "Bunlar birer mucizedir."¹³⁴ şeklindeki izahı doğru bir izah değildir. Yeryüzündeki mahlûkatın matbu akıllarında dönemin peygamberlerinin bilgisinin varlığını kabul etmek sorunu tamamen çözecektir. Daha da ileriye götürürsek şunu da söylemek mümkündür: Onlar peygamberlerin masum olduklarını da biliyorlar. "Süleyman'ın ordusu farkına varmadan sizi ezmesin!" şeklindeki cümlesinden, bu karıncanın Peygamberlerin bilerek hata işlemeyeceklerini bildiğini, haliyle Süleyman'ın (a.s) masum olduğu bilgisine sahip olduğunu anlıyoruz.¹³⁵

2.4. İtaatkâr Olmaları

İtaat bir varlığın kendisinden daha üstün konuma veya güce sahip olan bir varlığın üstünlüğünü ve gücünü bilip kabul etmesi, emir ve yasaklarını yerine getirmesi demektir. Tabiat ve melekler Allah'a karşı olan bu görevi gayet iyi bir şekilde yerine getirmektedir:

*"Allah'ın yarattığı şeylerin, gölgeleri sağa sola vurarak, Allah'a boyun eğerek secde etmekte olduklarını görmüyorlar mı? Göklerde ve yerde bulunan her canlı ve melekler, büyüklük taslamaksızın Allah'a secde ederler. Üstün olan Rableri'nden korkarlar ve emroldukları şeyleri yaparlar."*¹³⁶

*"Göklerde ve yerde bulunanlar da onların gölgeleri de sabah akşam ister istemez sadece Allah'a secde ederler."*¹³⁷

Yerler ve gökler yaratıldığı ilk günden itibaren Allah'a itaat etmişlerdir. Onlar bir tercihte bulunmuşlar ve bu tercihlerini asla değiştirmemişlerdir¹³⁸: *"Yeryüzü üzerinde sarsılmaz dağları oturttu. Orayı bereketli hale getirdi. İhtiyacı olan varlıklar için gerekli besinleri eşit derecede uygun ölçülerde yarattı. Bütün bunlar dört devirde oldu. Daha sonra O, duman halinde olan semaya iradesini yöneltti; ardından ona ve yeryüzüne; 'İsteyerek veya istemeyerek (varlık sahnesine) gelin!' buyurdu. 'İsteyerek geldik' dediler."*¹³⁹ Bu ayette Yüce Allah ile yer ve gök arasında geçen bir diyalogdan bahsedilmektedir.

Ortada bir emir ve bu emir karşısında bir itaat söz konusudur. Yer ve göğün bir tercihte buldukları açıkça anlaşılmaktadır. Sahip oldukları akıl neticesinde olsa gerek ki; bu tercihlerini gönüllülük esasına, yani rıza esasına binaen yapmış,

¹³⁰ İbn Fûrek, *Tefsir İbn Fûrek*, c. 286-287.

¹³¹ El-Vâhidî, *et-Tefsîru'l-Basît*, c. 17, s. 192.

¹³² En-Nisâbü'rî, *Bâhiru'l-Burhân*, c. 2, s. 1055.

¹³³ Kurtubî, *el-Câmi'u li Ahkâmi'l-Kur'ân*, c. 8, s. 219.

¹³⁴ İbn Hazm, *el-Fasl fi'l-Milel ve'l-Ehvâi ve'n-Nihal*, c. 1, s. 70-71.

¹³⁵ Er-Râzî, *Mefâtihu'l-Ğayb*, c. 24, s. 550; Beydâvî, *Envâru't-Tenzîl*, c. 4, s. 157; Kurtubî, *el-Câmi'u li Ahkâmi'l-Kur'ân*, c. 13, s. 170; En-Neseî, Ebû'l-Berakât Abdullah b. Ahmed, *Medâriku't-Tenzîl ve Hakâiku't-Te'vil*, Thk. Yusuf Ali, Dâru'l-Kelimi't-Tayyib, Beyrut, 1998, c. 2, s. 597; Ebüssûd, Muhammed b. Muhammed, *İrşâdu'l-Akli's-Selîm ilâ Mezâyâ'l-Kitâbi'l-Kerîm*, Dâru İhyâi't-Türâsi'l-Arabi, Beyrut, Tsz., c. 6, s. 278.

¹³⁶ Nahl, 16/48-50.

¹³⁷ R'ad, 13/15. Ayrıca bkz. "Göklerde ve yerdekiler, ister istemez O'na teslim olduğu halde onlar (ehl-i kitap), Allah'ın dininden başkasını mı arıyorlar? Hâlbuki O'na döndürüleceklerdir." Âl-i İmrân, 3/83.

¹³⁸ Eş-Ş'arâvî, *Tefsîru'ş-Ş'arâvî*, c. 13, s. 7842; c. 17, s. 10454; c. 18, s. 11487.

¹³⁹ Fussilet, 41/11.

Allah'ın emrine uymuşlardır. Onlar bir kere tercihlerini yapmış ve buna hep vefa göstermişlerdir. “Yer ve gök henüz var olmamışlarsa Allah kime hitab etti? Var olmayan bir şeyle böyle bir diyalog söz konusu olamaz.”¹⁴⁰ şeklinde bir iddia öne sürülebilir. Ancak “*Daha sonra Allah, duman halinde olan semaya iradesini yöneltti.*”¹⁴¹ ifadesinden hareketle, bu hitabın ve diyalogun yer ve göğü oluşturan unsurlarla başladığını söylemek zihindeki soru işaretlerini giderecektir. Yer ve göğün bizzat kendisi değil de içindekiler yani melekler kast edilmiştir iddiası da kabul edilebilecek bir iddia değildir.¹⁴² Ayetin siyâk-sibâkı ve zahiri buna uygun değildir, zira burada yerin ve göğün yaratılışından bahsetmektedir.

Canlı bir varlık için itaat veya itaatsizlik kaçınılmaz bir şeydir, bu durumu akıldan soyutlamak ise imkânsızdır. Hayvanların hem yaratıcıya karşı, hem de kendi içlerindeki hiyerarşide gösterdikleri itaat mefhumunu akıllarının varlığı için irdelemek son derce doğru bir adım olacaktır. Hayvanlar bir grup halinde yaşamasalar bile genel olarak bir çift haline gelebilmektedirler. Dışı olanın erkeğin cinsi hareketlerine bir şekilde rıza göstermesi fizyolojik bir ihtiyaç sonucu olduğu kadar, bir itaatin de neticesidir. Yüzlerce belgesel filminde işaret edildiği gibi aslan, timsah, ren geyikleri vb. birçok hayvanın erkekleri bölge hâkimiyeti için ölümüne kavga etmekte, mücadele vermektedir. Yenilen yenilgisini kaçarak veya farklı şekillerde ortaya koymaktadır. Bunun yanı sıra bölgenin hâkimi bir takım izler bırakmak suretiyle kendi sahasının sınırlarını belirlemektedir.¹⁴³ Bu gözlemler ilmi anlamda bir kanıt olmak için yeterli olmayabilir. Bununla beraber bir takım ayetler göz önüne alınırsa mevzu daha iyi netleşecektir. Örneğin ayetler kapsamında Neml Sûresi’nde bahsi geçen kraliçe karıncanın halkını Süleyman’ın (a.s) ordusu tarafından ezilmemesi için uyarması¹⁴⁴ bu kapsamda değerlendirilebilir. Karıncanın halkına hitabında akıllı bir kimsenin anlayabileceği bir hitap vardır.¹⁴⁵ Bu karınca, halkının sözünü anlayıp ona uyacağını bildiği için söylemiştir, aksi bir durum düşünmek mümkün değildir.

Akıllı bir varlık hareket ederken özgür olmaktan, emir vermekten yana bir tercih kullanır. Hayvanların aklının varlığını kabul etmek de doğal olarak onlar için böyle bir sonuca götürür. Ehli hayvanların insanın tahakkümüne ve tasarruflarına rıza göstermesi ise bu düşünceye terstir. Oysa akıllı olan hayvanı insana itaat ettiren şey ilahi kanundur, bu onların matbu akıllarında mevcuttur:

*“Görmüyorlar mı ki, biz kudretimizin eseri olmak üzere onlar için birçok hayvan yarattık. Bu sayede onlar bunlara sahip olmuşlardır. Bu hayvanları onların emrine verdik. Onların bazısını binek olarak kullanırlar, bazısını besin olarak yerler.”*¹⁴⁶

2.5. Hayvanların Mükellefliği

Mükellef; Lügavî anlamda bir takım sorumlulukları yerine getirme ile görevlendirilen kimseye denir. Dini anlamda ise: Dinin emir ve nehiyelerini yerine

¹⁴⁰ er-Râzî, *Mefâtihu'l-Ğayb*, c. 27, s. 549.

¹⁴¹ Fussilet, 41/11.

¹⁴² Er-Râzî, *Mefâtihu'l-Ğayb*, c. 24, s. 550.

¹⁴³ <https://www.youtube.com/watch?v=e9i74mcFZGI> (Erişim tarihi 25.10.2017, saat 15:09)

¹⁴⁴ Neml, 27/16-19.

¹⁴⁵ İbn ‘Atiyye, *el-Muharraru'l-Vecîz*, c. 4, s. 254.

¹⁴⁶ Yasin, 36/71-72.

getirme sorumluluğunu üstlenebilecek akli ve fiziki tekâmüle eren kimseye mükellef denir. Mükellefiyet için aklî tekâmül gerçekleşmediği müddetçe, fizyolojik tekâmülün varlığı yeterli değildir. Fiziki olgunluğa ermek vücûp ehliyeti için yeterli olsa da, eda ehliyeti için yeterli değildir. Edâ ehliyetinin gerçekleşebilmesi için mutlaka aklî tekâmülün gerçekleşmesi gerekmektedir.

İslam dinin muhatabı akıldır. Akli olmayan kimseden İslam'ın şartlarının edası beklenemez, kişiden akli nispetinde bir eda beklenir. Hayvanların namaz, oruç, zekât, hac vb. ibadetlerle mükellef olmadıkları icma edilen bir konudur. Geçmişte herhangi bir semâvî dinin ibadeti ile mükellef olduklarına dair bir kayıt da bulunmamaktadır. Bütün bu malumatlar hayvanların akıllı olmayışına dayandırılmaktadır. Bizce sebep bu değildir. Bunun için Allah'ın din gibi bir emaneti ve mükellefiyeti mahlûkatına ilk arz edişi ile ilgili ayetin haber verdiklerine bakmak gerekir:

*“Biz emaneti, göklere, yere ve dağlara teklif ettik de onlar bunu yüklenmekten çekindiler, (sorumluluğundan) korktular. Onu insan yükledi. Doğrusu o çok zalim, çok cahildir.”*¹⁴⁷

Ayette bahsi geçen emanetin ne olduğu konusunda birçok görüş bulunmaktadır:

1. Ahde vefâ, insanları aldatmama ve insanların emanet ettikleri şeylerdir.¹⁴⁸
2. Âdem'in (a.s) oğlu Kâbil'e ailesini emanet etmesidir.¹⁴⁹
3. Ebû'd-Derdâ'ya göre gusûl abdesti almak bu emanet kapsamındadır.¹⁵⁰
4. Akıl kabiliyetidir.¹⁵¹
5. Dinî ve dünyevi anlamda sevabı ve cezayı gerektirecek bütün emir ve yasaklarıdır. Taberî, İbn Abbâs, İbn Ömer, Saîd b. Cübeyr, Katâde, Dahhâk¹⁵², İbn Mesûd, Mücâhid¹⁵³ İbn Kuteybe¹⁵⁴ ve birçok müfessir bu görüştedir.¹⁵⁵

Din emanetinin yere ve göğe değil de burada yaşayan meleklerle, cinlere arz edildiği düşüncesi de bir ihtimaldir.¹⁵⁶ Ancak bu düşünceyi kabul etmek mümkün değildir. Bu iddiaya göre cinlerin mükellef olmaması lazım. Çünkü ayetin haber verdiği göre emaneti insan üstlendi, arz edilen diğer varlıklar üstlenmedi. Oysa cinler de iman ve dini vecibelerle mükelleftir. Aksi halde neden Yüce Allah

¹⁴⁷ Ahzâb, 33/72.

¹⁴⁸ Taberî, Muhammed b. Cerîr, *Câmi'u'l-Beyân fî Tevili'l-Kur'ân*, Thk. Ahmed Muhammed Şakir, Müessesetü'r-Risâle, Beyrut, 2000, c. 20, s. 340; El-Beğavî, Muhyissünne Ebû Muhammed el-Hüseyin, *Me'âlimu't-Tenzîl fî Tefsiri'l-Kur'ân*, Thk. Muhammed Abdünnemir vdi., Dâru't-taybe, Beyrut, 1997, c. 6, s. 380; eş-Şirbînî, *es-Sirâcu'l-Münîr*, c. 3, s. 275.

¹⁴⁹ Taberî, *Câmi'u'l-Beyân*, c. 20, s. 341.

¹⁵⁰ Eş-Şevkânî, Muhammed b. Ali, *Fethu'l-Kadîr*, Dâr İbn Kesîr, Dimeşk, H. 1414, c. 4, s. 354.

¹⁵¹ İsmail Hakkı, *Rûhu'-Beyân*, c. 7, s. 249; İbrahim el-Ebyârî, *el-Mevsû'atu'l-Kur'âniyye*, c. 8, s. 27.

¹⁵² Taberî, *Câmi'u'l-Beyân*, c. 20, s. 336-339, 342; İbnü'l-Cevzî, *Zâdu'l-Mesîr*, c. 3, s. 478; İbn Atiyye, *el-Muharraru'l-Vecîz*, c. 4, s. 402; ez-Zeccâc, *Meâni'l-Kur'ân*, c. 4, s. 238; eş-Şirbînî, *es-Sirâcu'l-Münîr*, c. 3, s. 275.

¹⁵³ el-Beğavî, *Me'âlimu't-Tenzîl*, c. 6, s. 380.

¹⁵⁴ İbn Kuteybe, *Ğarîbu'l-Kur'ân*, s. 301.

¹⁵⁵ El-Vâhidî, *et-Tefsîru'l-Vasît*, c. 3, s. 484;

¹⁵⁶ İbn Atiyye, *el-Muharraru'l-Vecîz*, c. 4, s. 402; eş-Şirbînî, *es-Sirâcu'l-Münîr*, c. 3, s. 275; ez-Zuhaylî, Vehbe b. Mustafa, *et-Tefsîru'l-Münîr fî'l-Akide ve's-Şerîa ve'l-Minhac*, Dâru'l-Fikri'l-Muâsıra, Dimeşk, H. 1418, c. 22, s. 129.

cinlerin bir kısmını cehenneme koysun ki?¹⁵⁷ Bizce burada kast edilen yer ve göğün bizzat kendisidir. Allah bunlara akli verdi ve sonra da emaneti arz etti.¹⁵⁸ Çünkü Yer ve gök teklifin ne olduğunu idrak etti, hatta bu idraki insaninkinden daha güçlü idi.¹⁵⁹ Bu sebeple sorumluluğu geri çevirdi.¹⁶⁰ Bütün âlemin bir idrak gücü vardır.¹⁶¹ Bu idrak sadece bir seferliğine verilmemiştir, çünkü “*Taşlardan bir kısmı da Allah korkusuyla yukardan aşağı yuvarlanır.*”¹⁶² Taşların bu durumu dünya üzerinde süre gelen bir şeydir.¹⁶³

Katı varlıkların bizim anlamadığımız bir şekilde konuşabildikleri hakikati daha önce bazılarınca kabul edilmiş bir gerçektir.¹⁶⁴ Yer ve gök gibi bir mevcudat ile taşlarda bile bir idrakin var olduğu hakikati karşısında, hayvanların da bir akli ve idraki olduğunu söylemek garipsenmemelidir. Fakat hayvanların akli onların mükellef olmalarını gerektirmemektedir. Din emanetini daha ilk günden insan yüklenmiştir. Akıl mükellef olmak için yeterli bir şart veya neden değildir. Ayeti iyice kavramaya çalıştığımızda görülecektir ki; mükellefiyetin şartı insan olmak, rüknu ise akıldır. Yer ve gök idrak ile hareket edip mükellefiyeti red etmiş, insan ise bunu üstlenmiştir. Bu sebeple hayvandaki var olan akıl mükellef olmaları için yeterli değildir. Çünkü şarta değil de rükne haizdirler.

Hayvanların mükellef olmamaları ahirette hesaba çekilmeyecekleri anlamına gelmez. Ayet gösteriyor ki hayvanlar da ahirette haşr edilecektir¹⁶⁵: “*Yabancı hayvanlar bir araya toplatıldığı zaman.*”¹⁶⁶ Hesaba çekileceklerini ise Peygamberimiz ’in (s.a.v) haber vermesinden alıyoruz: “Ahirette herkesin hakkı sahibine eda edilecektir. Hatta boynuzsuz koyunun bile boynuzludan hakkı alınacaktır.”¹⁶⁷ Hesaba çekilmeleri dini mükellefiyetler konusunda değildir, bir birlerine olan hakları konusundadır. Boynuzlu bir hayvanın boynuzsuz bir hayvana zarar vermesi sebebiyle yapılacak olan kısas, bu tür bir hakkın edası içindir. Hadiste, tevile mahal bırakılmaksızın açık ve net bir şekilde “Hatta boynuzsuz koyunun bile boynuzludan hakkı alınacaktır.” denilmektedir. Akıllı olmayan kimseler için mesuliyet yoktur.¹⁶⁸ Haliyle uykuda iken veya buluğa

¹⁵⁷ “Eğer Rabbin dileseydi insanları tek bir ümmet kıları. Fakat Rabbinin merhamet ettikleri bir yana, hala ayrılıktadırlar, esasen onları bunun için yaratmıştır. Rabbinin ‘And olsun ki cehennem hep insan ve cin ile dolduracağım’ sözü yerine gelmiştir.” Hüd, 11/118-119. Ayrıca bkz. Secde, 32/13.

¹⁵⁸ El-Vâhidî, *et-Tefsîru’l-Vasît*, c. 3, s. 484; er-Râzî, *Mefâtihu’l-Ğayb*, c. 27, s. 549; Ebû Bekir El-Cezâirî, *Eyseru’t-Tefsîr*, c. 4, s. 299.

¹⁵⁹ Eş-Şankitî, *Advâu’l-Beyân*, c. 5, s. 552; c. 8, s. 7.

¹⁶⁰ Eş-Şirbînî, *es-Sirâcu’l-Münîr*, c. 3, s. 275, 508.

¹⁶¹ Eş-Şankitî, *Advâu’l-Beyân*, c. 8, s. 7.

¹⁶² Bakara, 2/74.

¹⁶³ Eş-Şankitî, *Advâu’l-Beyân*, c. 5, s. 552.

¹⁶⁴ El-Münâvî, *Feyzu’l-Kadîr*, c. 3, s. 19;

¹⁶⁵ Er-Râzî, *Mefâtihu’l-Ğayb*, c. 31, s. 64; eş-Şevkânî, *Fethu’l-Kadîr*, c. C5, s. 470; Âlûsî, *Rûhu’l-Me’ânî*, c. 15, s. 255; Zamahşerî, *el-Keşşâf*, c. 4, s. 707; En-Nesefî, *Medâriku’t-Tenzîl*, c. 3, s. 605-606; İbnu’l-Cevzî, *Zâdu’l-Mesîr*, c. 4, s. 406.

¹⁶⁶ Tekvîr, 81/5. Benzer bir ayet için bkz. En’âm, 6/38.

¹⁶⁷ Müslim, Birr 2582; Tirmizî, Zühud 2; İbn Hanbel, *el-Müsned*, c. 2, s. 235, 301, 372, 411, Ebû Y’alâ, *el-Müsned*; c. 11, s. 395; Beyhakî, *es-Sünenü’l-Kübrâ*, c. 6, s. 93.

¹⁶⁸ Ebû Dâvûd, Hudûd 16,17; Tirmizî, Hudûd 1; İbn Mâce, Talâk 15; İbn Hanbel, *el-Müsned*, c. 1, s. 116; 118, 140, 154, 158; c. 6, s. 101, 144; ed-Dârimî, *es-Sünen*, c. 2, s. 225; İbn Huzeyme, *Sahîh*

ermeyen bir çocuğun yaptığı şeyden dolayı ahirette kısas yoktur. Ahirette hayvanlara bir kısas yapılıyorsa; o zaman hayvanın yaptığı haksızlıklar bilerek, aklını ve iradesi kullanarak yapmış demektir.

3. İnsan ile Hayvan Arasındaki Fark

Hayvanlarda akıl olmadığı zannedildiğinden hayvan ile insan arasındaki en büyük fark hep akıl olarak gösterilmiştir. Ancak yukarıda sıraladığımız birçok neden hayvanlarda da bir akıl olduğunu göstermektedir. Akıl sahibi olmaları onları insanlardan üstün kılmayı gerektirmez. Bu sebeple insan ile hayvan arasındaki farkı ve insanı üstün kılan şeyleri ortaya koymak icap etmektedir. Bu farklara uzun uzadıya temas etmek araştırmamızın maksadı dışına çıkmasına sebebiyet verecektir. Böyle bir duruma mahal vermemek için bu farkların konumuzla doğrudan ilgisi olanlarını zikredecek edeceğiz, bir kısmını ise sadece ilgili bir ayet ile birlikte sıralamakla iktifa edeceğiz.

İnsanın taşıdığı farklardan bazıları şunlardır:

1. Yaratılıştaki taşıdığı fark, bulunduğu manevi konumda terakki ve düşüş yaşaması: *“Biz insanı en güzel şekilde yarattık. Sonra onu aşağıların en aşağısı kıldık.”*¹⁶⁹
2. İnsanın mükerrem kılınışı: *“Biz, hakikaten insanoğlunu mükerrem (şan ve şeref sahibi) kıldık.”*¹⁷⁰
3. Mükellef kılınmış olması.¹⁷¹
4. Cennet ve cehennem ile karşılık bulması: *“Allah'ın gerçek bir vâdi olarak hepinizin dönüşü ancak O'nadır. Çünkü O, mahlukatı önce (yoktan) yaratır, sonra da iman edip iyi işler yapanlara adaletle mükâfat vermek için (onları huzuruna) geri çevirir. Kâfir olanlara gelince, inkâr etmekte oldukları şeylerden ötürü onlar için kaynar sudan bir içki ve elem verici bir azap vardır.”*¹⁷²
5. Hayvanların insanın faydasına ve emrine verilmesi.¹⁷³

Toplum olarak hayvanlarda akıl olmayışı için gösterdiğimiz en önemli kanıt; insanda olan; ancak hayvanda bulunmayan mahremiyet, hayâ ve iffet duygularıdır. Bu mefhumlar dini hükümler¹⁷⁴, örf ve fitrat ile alakalı şeylerdir. Hayvanlar Allah'ı, tevhidi bildikleri halde, dini hükümler ile mükellef değillerdir. Zina denilen şeyi nahoş gösteren en önemli şey dinin emir ve yasaklarıdır. Bununla birlikte bütün hayvanların cinsel anlamdaki toleransları fitrî olarak benzerlik arz etmektedir. Dolayısıyla iffet ve hayâ gibi bir kavramın hayatlarına dâhil edilmesi mümkün değildir. Bilakis cinsel ilişkinin ne olduğunu bilmeleri, soylarının devamı için veya fizyolojik bir takım sebeplerden dolayı cinsi ile

İbn Huzeyme, c. 4, s. 348; *İbn Hibbân*, *Sahîh İbn Hibbân*, c. 1, s. 355, 356; *Hâkim*, *el-Müstedrek*, c. 2, s. 67, 68; *Dârakutnî*, *es-Sünen*, c. 3, s. 138.

¹⁶⁹ *Tim*, 95/4.

¹⁷⁰ *İsrâ*, 17/70.

¹⁷¹ *“Biz emaneti, göklere, yere ve dağlara teklif ettik de onlar bunu yüklenmekten çekindiler, (sorumluluğundan) korktular. Onu insan yükledi.”* *Ahzâb*, 33/72.

¹⁷² *Yunus*, 10/4.

¹⁷³ *Nahl*, 16/80.

¹⁷⁴ *Nûr*, 24/30-31.

çiftleşmesi gerektiğini bilmesi akıllı olduğunun kanıtıdır. Sahâbe'den Ebû'd-Derdâ da bu konuda akıllı olduklarını söylemektedir.¹⁷⁵

Hayvanlar ile insanlar arasındaki en önemli farkı tespit etmek için bakmamız gereken ilk yer Kur'ân, Kur'ân da ise inen ilk ayetlerdir: “*Yaratan Rabbinin adıyla oku! O, insanı bir aşılansmış yumurtadan yarattı. Oku! Rabbin, en büyük kerem sahibidir. O Rab ki kalemle (yazmayı) öğretti. İnsana bilmedikleri şeyi öğretti.*”¹⁷⁶ Okuma yazma kabiliyeti insan için verilen en büyük nimetlerdendir. İnsan okuma yazma bilmeseyse bile, aslında bu yetenek kendisinde mevcuttur. “Hayvanların ise böyle bir becerisi hiç olmamıştır.” Zira bu güne kadar yapılan arkeolojik kazılarda insanlara ait sayısız kitabe bulunduğu halde, hayvanlara ait bir kitabe bulunmamıştır. İnsan bu becerisi sayesinde medeniyetler kurmuş, terakki sağlamıştır. İşte bu insanda bulunan ancak hayvanda bulunmayan en büyük müktesep akıldır.

Sonuç

Kur'ân sürekli olarak akıl kuvvesinin aktif kılınmasından yanadır. Bunun için de aklın aletleri olan göz, kulak vb. duyarlar ile aklın mesken yeri olan ve göğüslerde bulunan kalbin işletilmesini istemektedir. Akıl veya bunun işlevleri olan tefekkür, tedebbür vb. kelimeleri fiil formatında zikretmesindeki hikmeti bu şekilde anlamak mümkündür. Birçok yerde; özellikle de iman ve geçmiş kavimlerden ibret alma konusunda duyu organlarını kullanmayı teşvik ettikten sonra, kalbin tedebbür ve tefekkür etmesi gerektiğini hatırlatmaktadır. Çünkü duyarların bilgi toplamasının akabinde niyetin oluşturulacağı, böylece beyin vasıtası ile uzuvların harekete geçirileceği yer kalptir. Varılan kararların onaylanacağı yer de kalptir. Duyulara akseden bazı bilgilerin teşekkülünde kalbin bir dahli olamayabilir; ancak duyarlar kalbin arzu ve isteğine göre de bilgi toplayabilir. Bu sebeple kalp akletmek için bir başlangıç ve tefekkür neticesinde varılan karara onay verme makamıdır.

Hayvanların akıl sahibi olmadıkları iddiası genel kabul arz etmektedir. Bunun sebebi ise Kur'ân'da aklını kullanmayan insanların hayvanlardan daha aşağı bir konumda olmakla itham edilmesi ile dini vecibelerde mükellef olmayışları gösterilmektedir. Hayvanların mükellef olmayışları aklılıları olmadığı için değil, insan olmadıkları içindir. Zira ayetlerin haber verdiği göre din emanetini ilk günden itibaren insan yüklenmiştir. Aklı olan insan bu çerçevede hareket edip de ahiret için hazırlık yapmayınca hayvanlardan daha aşağı bir yol izlemiş olmaktadır. Yoksa hayvanlar gibi akılsızdır denemez. Bu açıdan bakılınca akıl ve hayvanın birlikte zikredildiği ayetlerin hiç birinden hayvanların akıllı olmadığı sonucu çıkarılamaz.

Kur'ân ayetleri dikkate alındığında birçok yerde hayvanların bir akıl taşıdığına zımnen işaret vardır. Çünkü her canlı kendi içerisinde bir ümmet olarak kabul edilmekte ve her biri bizim anlamadığımız bir dilde Yüce Allah'ı tesbih ve takdis etmektedir. Bunu nasıl yaptıklarını insanların anlamamış olması, onları akılsız bir varlık olarak addedilmelerini gerektirmez. Süleyman'a (a.s) kuş ve karınca dili

¹⁷⁵ Er-Râzî, *Mefâtihu'l-Ğayb*, c. 12, s. 525; el-Kâsimî, *Mehâsinu't-Tevîl*, c. 4, s. 352; en-Nisâbü'rî, *Ğarâibu'l-Kur'ân ve Rağâibu'l-Furkân*, c. 3, s. 75.

¹⁷⁶ 'Alak, 96/1-5.

öğretilmiştir. Dil yani konuşma kabiliyeti kesinlikle bir aklın varlığını zorunlu kılmaktadır. Özellikle Hühüd ve karınca ile ilgili aktarılan diyaloglar net olarak ifade edilmiş bazı ayrıntılar içermektedir. Bu ayrıntılar hayvanların sahip olabilecekleri aklın miktarına ışık tutmaktadır. Ayetlerde zikredilen bu hayvanların konuşmaları doğal bir şeydir, mucize değildir. Mucize olan Süleyman'ın (a.s) bunları anlamış olmasıdır. Bir takım hadis rivayetleri de hayvanların ve bir takım varlıkların konuşabildiğini veya bir şeyleri anladığını haber vermektedir. Bunlara günlük yaşamımızda hayvanlar âleminde karşılaştığımız bir takım davranışlar ile bunlara ilişkin kayda geçmiş görüntüleri de ilave edildiğinde hayvanların bir akıl taşıdığı açıkça ortaya çıkmaktadır.

Hayvanların bir akli olduğu gerçeği ortaya çıktığına göre, hayvan ile insan arasındaki farkın temelde ne olduğu hususu için yeni bir tespit gerekir. Hayvanlar matbu bir akla sahiptirler. İnsanlar da matbu bir akla sahiptirler; fakat bunun yanı sıra bir de müktesep akıl sahibidirler. Müktesep akıl sayesinde sosyal yaşantıları hayvanların sosyal yaşantılarından farklıdır. Müktesep akıl içerisinde buna imkân sağlayan asıl şey ise ilmi tecrübedir. İnsan Kur'ân'ın inen ilk ayetlerin emrettiği okuma yazma ve kalem kullanma becerisi sayesinde müktesep aklını her an ileriye taşıyabilmektedir. Bu sebeple bu iki beceriyi insan ile hayvan arasındaki asıl fark olarak gösterebiliriz.

Kaynakça

ABDURRAHMAN, İbn Yahya, *Âşâru's-Şeyh el-Allâme Abdurrahman b. Yahya el-Muallimî el-Yemânî*, Thk. Ali b. Muhammed b. İmrân vd., Dâru Alemi'î-Fevâid, Mekke, H. 1434.

ABDÜRREZZÂK, Ebû Bekir es-San'ânî, *Musannef Abdürezzâk*, el-Mektebetü'l-İslâmî, Beyrut, H. 1403.

ALTINTAŞ, Ramazan, "Ebû Hanife'nin Akıl-Vahiy Anlayışı" *Kelam Araştırmaları Dergisi*, Cilt 2, Sy. 1, 2004, s. 3-22.

ALTUNTAŞ, Halil; Muzaffer Şahin, *Kur'ân-ı Kerîm Meâli*, D.İ.B Yay, Ankara, 2006.

EL-ASKERÎ, Ebû Hilâl el-Hasan b. Abdullah, *M'ucemu'l-Furûk el-Luğaviyye*, Thk. Beytullah Beyyât, Müessesetü'n-Neşri'l-İslâmî, Kum, H. 1412.

EL-BEĞAVÎ, Muhyissünne Ebû Muhammed el-Hüseyin, *Me'âlimu't-Tenzîl fî Tefsiri'l-Kur'ân*, Thk. Muhammed Abdünnemir vdi., Dâru't-taybe, Beyrut, 1997.

BEKAROĞLU, Mehmet, "Bir Anahtar Kavram: Akıl" *I. İslam Düşüncesi Sempozyumu*, Beyan Yay. İstanbul, 1995, s. 161-170.

EL-BEYÂZÎ, Kemâlüddîn Ahmed, *İşârâtü'l-Merâm min 'Ibârâti'l-İmâm*, Thk. Zam Zam Publishers, Pakistan, 2004.

BEYDÂVÎ, Nasuruddin Ebû Saîd, *Envâru't-Tenzîl ve Esrâru't-Tevîl*, Thk. Muhammed Abdurrahman, Dâru İhyâi't-Türâsi'l-Arabî, Beyrut, H. 1418.

BEYHAKÎ, Ahmed b. el-Hüseyin, *es-Sünenü'l-Kübrâ*, Thk. Muhammed Abdülakdir 'Atâ, Mektebetu Dâru'l-Bâz, Mekke, 1994.

BOLAY, Süleyman Hari, "Mevlana'nın Akıl Anlayışı" *Selçuk Üniversitesi II. Milli Mevlana Kongresi*, Konya, 1986, s. 165-170.

BUHÂRÎ, Muhammed b. İsmail, *el-Câmiu's-Sahih el-Muhtasar*, Thk. Mustafa Dîb el-Buğa, Dâr İbn Kesîr, Beyrut, 1987.

ÇİHAN, Kamil, “Ebû'l-Berakat el-Bağdadî'nin Akıl Görüşü”, *Erciyes Ünv. Sosyal Bilimler Dergisi*, Sy. 28, Kayseri, 2010, s. 1-17.

COŞKUN, İbrahim, “Klasik Kelam Anlayışında İnsanın Eylem Yapma Gücü ve Hürriyeti” *Dicle Ünv. İlahiyat Fak. Dergisi*, Cilt 3, Sy. 2, Diyarbakır, 2001, s. 1-35.

CÜRCÂNÎ, Muhammed b. Ali, *Kitabu't-Ta'rifât*, Thk. Komsiyon, Dâru'l-Kütübî'l-İlmiyye, Beyrut, 1983.

ÇAĞLAYAN, Harun, “Bilgi Kaynağı Olarak Akıl” *Kelam Araştırmaları*, Cilt 9, Sy. 1, 2011, s. 233-262.

ÇUBUKÇU, İbrahim Agah, *İslâm Düşüncesi Hakkında Araştırmalar*, Ankara Ünv. İlahiyat Fak. Yay, Ankara, 1972.

DE BOER, Jochum, “Akıl”, *İslam Ansiklopedisi*, Besim Darkot, Eskişehir Anadolu Ünv. Güzel Sanatlar Fak., Eskişehir, 1997, c. 1, s. 238-239.

DURUR, Mehmet Ali, “Kur'an'ı Kerimde A-K-L Kelimesi” *Hikmet Yurdu Düşünce-Yorum Sosyal Bilimler Araştırma Dergisi*, Cilt 8, Sy. 16, 2015, s. 181-211.

EBÛ DAVÛD, Süleyman b. Eş'as, *Sünen'u Ebî Davûd*, Thk. Muhammed Muhyidin Abdülhamid, Zyl. Muhammed Nasıruddin El-Elbânî, Tlk. Kemal Yusuf el-Hût, Dâru'l-Fikr, Beyrut, Tsz.

EBÛ HAYYÂN, Muhammed b. Yusuf, *el-Bahru'l-Muhît fi't-Tefsir*, Thk. Sıdkî Muhammed Cemil, Dâru'l-Fikr, Beyrut, H. 1420.

EBÛ ŞEYBE, Ebû Bekir Abdullah, *el-Musannef fi'l-Ehâdis ve'l-Âsâr*, Thk. Kemal Yusuf el-Hût, Mektebetü'r-Rüşd, Riyad, H. 1409.

EBÛ 'UBEYD EL-HEREVÎ, Ahmed b. Muhammed, *el-Ğarîbîyyîn fi'l-Kur'an'ı ve'l-Hadis*, Thk. Ahmed Ferîd el-Mezîdî, Mektebetü Nazzâr el-Mustafa el-Bâz, Suudi Arabistan, 1999.

EBÛL-HASEN EL-EŞA'RÎ, Ali b. İsmail, *Makâlâtü'l-İslâmiyyîn ve İhtilafu'l-Musallîn*, Tsh. Hellmut Ritter, Franz Steyrer Yay., Wiesbaden, 1980.

EBÛ Y'ALÂ, Ahmed b. Ali, *Müsned Ebî Y'alâ*, Thk. Hüseyin Selim, Dâru'l-Me'mûn, Dimeşk, 1984.

EL-ENBÂRÎ, Ebû Bekir Muhammed, *el-Ezdâd*, Thk. Muhammed Ebû'l-Fadl İbrahim, Elmektebetü'l-'Asriyye, Beyrut, 1987.

EMİROĞLU, İbrahim, “Kur'an'da Akıl ve İnsan” *D.E.Ü İlahiyat Fak. Dergisi*, Sy. 9, İzmir, 1998, s. 69-99.

ERTEN, Mevlüt, “Akıl-Zekâ Ayırımı Bağlamında Münafıkların Zihniyet Analizi” *Gümüştane Ünv. İlahiyat Fak. Dergisi*, Cilt 2, Sy. 4, Gümüştane, 2013 s. 1-21.

ESEN, Muammer, “Kur'an'da Akıl-İman İlişkisi” *Ankara Ünv. İlahiyat Fak. Dergisi*, Cilt 52, Sy.2, Ankara, 2011, s. 85-96.

- FÂRÂBÎ, Ebu Nasr Muhammed bin Tarhan, *Uyûnu'l-Mesâil, es-Semeretü'l-Merdiyye* içinde (neşr. Friedrich Dieterici), Leiden-E.J. Brill, 1890.
- FÎRUZÂBÂDÎ, Mecdüddîn, *Besâiru Zevi't-Temyiz fi Letâifi'l-Kitâbi'l-Azîz*, Thk. Muhammed Ali en-Neccâr, Lecnetü İhyâi't-Türâisi'l-İslâmî, Kahire, 1992.
- GAZZÂLÎ, Ebû Hâmid Muhammed b. Muhammed, *M'iyâru'l-İlmi fi Fenni'l-Mantuk*, Thk. Süleyman Dünya, Dâru'l-Meârif, Mısır, 1961.
- HÂKİM, Muhammed Abdullah, *el-Müsderek 'ala's-Sahihayn*, Thk. Mustafa Abdülkadir 'Atâ, Dâru'l-Kütibi'l-İlmiyye, Beyrut, 1990.
- EL-HÂLİDYÂN, Muhammed b. Hâşim ve Saîd b. Hâşim, *Hamâsetu'l-Hâlidyyîn*, Thk. Muhammed Ali Dikka, Vezâratü's-Sekâfe, Suriye, 1995.
- EL-HÂRİS EL-MUHÂSİBÎ, İbn Esed, *el-Akl ve Fehmu'l-Kur'an Me'ânîhi*, Thk. Hüseyin Kutlu, Dâru'l-Fikr, Beyrut, H. 1391.
- *Şerefu'l-Akl ve Mâhiyetuhu*, Thk. M. Abdülkadir 'Atâ, Beyrut, 1986.
- EL-HEYSEMÎ, Nuruddîn Ali, *Mecmu'z-Zevâid ve Menbau'l-Fevâid*, Dâru'l-Fikr Beyrut, H. 1412.
- HÜSNÎ ZEYNE, *el-Akl 'Inde'l-Mutezile*, Dâru'l-Efâki'l-Cedîde, Beyrut, 1978.
- EL-ISFEHÂNÎ, er-Râğıb, *el-Müfredât fi Garîbi'l-Kur'an*, Thk. Safvân Anan ed-Dâvudî, Dâru'l-Kalem, Dimeşk, H. 1412.
- IZUTSU, Toshihiko, *Kur'an'da Akıl ve İnsan*, Çev. Süleyman Ateş, Ankara, Tsz.
- İBN FÛREK, Muhammed b. el-Hasan, *Tefsir İbn Fûrek*, Câmi'atu Ummi'l-Kurâ, Suudi Arabistan, 2009.
- İBN HACER, Ahmed b. Ali, *Telhîsu'l-Habîr fi Ehâdîsi'r-Râfi'yyi'l-Kebîr*, Dâru'l-Kütubi'l-İlmiyye, Beyrut, 1989.
- İBN HANBEL, Ahmed, *el-Müsned*, Müessesetü Kurtuba, Kahire, Tsz.
- İBN HAZM, Ebû Muhammed Ali, *el-Fasl fi'l-Milel ve'l-Ehvâi ve'n-Nihal*, Mektebetu'l-Hâncî, Kahire, Tsz.
- İBN HİBBÂN, Muhammed et-Temîmî, *Sahîh İbn Hibbân bi Tertîb İbn Balaban*, Thk. Şuayb Arnavut, Müessesetü'r-Risâle, Beyrut, 1993.
- İBN MÂCE, Muhammed b. Yezîd, *Sünen İbn Mâce*, Thk. Muhammed Fuad Abdülbaki, Dâru'l-Fikr, Beyrut, Tsz.
- İBN MANZÛR, Muhammed b. Mükrim, *Lisânu'l-Arab*, Dâr Sadır, Beyrut, H. 1414.
- İBN SİKKÎT, Ebû Yusuf Yakub, *Kitâbu'l-Elfâz*, Thk. Fahrudin Kabâva, Mektebetü Lübnan Nâşirûn, Lübnan, 1998.
- İBN TEYMİYYE, Takiyyuddin Ebu'l-Abbas Ahmed b. Abdisselâm, *er-Reddu 'ala'l-Mantikiyyîn*, Dâru'l-Marife, Beyrut, Tsz.
- İBNU'L-ESÎR, Mecdüddin, Ebû's-Saadât, *en-Nihâye fi Ğarîbi'l-Hadîsi ve'l-Eser*, Thk. Tahir Ahmed, Mahmud Muhammed et-Tanâhî, Beyrut, 1979.
- İMÂM EŞ-ŞÂFÎ, Muhammed b. İdris, *el-Müsned*, Dâru'l-Kütubi'l-İlmiyye, Beyrut, Tsz.

- KARAMAN, Hayrettin; Ali Özek, İbrahim Kafi Dönmez, Mustafa Çağrı, Sadrettin Gümüş, *Kur'ân-ı Kerîm Açıklamalı Meâli*, T.D.V Yay, Ankara, 2003.
- EL-KÂSİMÎ, Muhammed Cemaluddin, *Mehâsinu't-Tevîl*, Thk. Muhammed Bâsil, Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, Beyrut, H. 1418.
- KURTUBÎ, Şemsüddin Ebû Mahammed Ahmed b. Abdullah, *el-Câmi' li Ahkâmi'l-Kur'ân*, Thk. İbrahim Atfayyîş, Dâru'l-Kütübi'l-Mısriyye, Kahire, 1964.
- MÂTURÎDÎ, Muhammed b. Muhammed, *Tevîlâtü'l-Kur'ân*, Thk. Mecdî Beslûm, Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, Beyrut, 2005.
- *Kitâbu't-Tevhîd*, Thk. Fethullah Huleyf, Dâru'l-Cami'âti'l-Mısriyye, İskenderiyye, Tsz.
- MENGÜŞOĞLU, Takiyettin, *Felsefeye Giriş*, Remzi Kitabevi, İstanbul, 1958.
- MUHAMMED ÂBİD EL-CÂBİRÎ, *Tekvînü'l-Akli'l-Arabî*, el-Merkezu's-Sekâfeti'l-Arabî, Beyrut 1991.
- MUHAMMED ESED, *Kur'ân Mesajı*, Yeni Şafak, İstanbul, 1999.
- EL-MÜBÂREKFÛRÎ, Ebû'l-'Alâ Muhammed Abdurrahman, *Tuhfetu'l-Ehvazî bi Şerhi Câmi't-Tirmizî*, Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, Beyrut, Tsz.
- MÜSLİM, İbn Haccâc Ebû'l-Hüseyin, *Sahîh Müslim*, Thk. Muhammed Fuad Abdülbaki, Dâr'u İhyâi't-Türâsi'l-Arabî, Beyrut, Tsz.
- EL-MÛTTAKÎ, Alaaddin Ali Hüsam, *Kenzü'l-'Ummâl fi Süneni'l-Akvâl ve'l-Ef'âl*, Thk. Bekri Hayyânî, Safve es-Sakâ, Müessesetü'r-Risâle, Beyrut, 1981.
- NESÂÎ, Ahmed b. Şuayb, *el-Müctebâ mine's-Sünen*, Mektebü'l-Matbu'âtü'l-İslâmiyye, Halep, 1986.
- EN-NESEFÎ, Ebû'l-Berakât Abdullah b. Ahmed, *Medâriku't-Tenzîl ve Hakâiku't-Te'vîl*, Thk. Yusuf Ali, Dâru'l-Kelimi't-Tayyib, Beyrut, 1998.
- EN-NİSÂBÛRÎ, Mahmud b. Ebû'l-Hasan, *Behiru'l-Burhân fi Meânî Mükilâti'l-Kur'ân*, Câmi'atu Ummi'l-Kurâ, Mekke, 1998.
- ER-RÂZÎ, Fahrüddin Ebû Abdullah Muhammed b. Ömer, *Mefâtihu'l-Ğayb*, Dâru İhyâi't-Türâsi'l-Arabî, Beyrut, H. 1420.
- ES-SEM'ÂNÎ, Ebû Muzaffer, Mansur b. Muhammed, *Tefsîrû's-Sem'ânî*, Thk. Yasin b. İbrahim, Dâru'l-Vatan, Riyad, 1997.
- SÖZEN, Kemal, "Farâbî'de Akıl ve Aklın Önemi" *Süleyman Demirel Üniv. İlahiyat Fak. Dergisi*, Sy. 5, Isparta, 1998, s. 65-80.
- ŞAHİN, Naim, "Kur'ân'ı Kerim'de Akıl ve Aklın Değeri Meselesi" *Selçuk Üniv. İlahiyat Fak. Dergisi*, Sy. 8, Konya, 1999, s. 221-241.
- EŞ-ŞANKITÎ, Muhammedülemin b. Muhammed, *Advâu'l-Beyân fi İdâhi'l-Kur'ân bi'l-Kur'ân*, Dâru'l-Fikr, Beyrut, 1995.
- EŞ-Ş'ARÂVÎ, Muhammed Mütevellî, *Tefsîru's-Ş'arâvî*, Matâbi' Ahbâru'l-Yevm, Yer Belirtilmemiş, H. 1418.

EŞ-ŞEVKÂNÎ, Muhammed b. Ali, *Fethu'l-Kadîr*, Dâr İbn Kesîr, Dimeşk, H. 1414.

EŞ-ŞİRBÎNÎ, Şemsuddin Muhammed b. Ahmed, *es-Sirâcu'l-Münîr fi'l-İ'âneti 'alâ Marifeti B'adi Meânî Kelami Rabbine'l-Hakîm el-Habîr*, Matbaatu Bolâk, Kahire, H. 1285.

TABERÂNÎ, Süleyman b. Ahmed, *el-M'ucemu'l-Evsat*, Thk. Tarık b. Aviadullah, Abdülmusin b. İbrahim, Dâru'l-Haremeyn, Kahire, H. 1415.

— *el-Mu'cemu'l-Kebîr*, Thk. Hamdi b. Abdülmecid, Mektebetü'l-'Ulûm ve'l-Hikme, Musul, 1983.

ET-TABERÎ, Muhammed b. Cerîr, *Câmi'u'l-Beyân fi Tevili'l-Kur'an*, Thk. Ahmed Muhammed Şakir, Müessesetü'r-Risâle, Beyrut, 2000.

TEKİNEŞ, Ayhan, "İlk Devir İslam Dünyasında Akıl Üzerine Tartışmalar" *Divan Dergisi*, 2001, s. 199-214.

TİRMİZÎ, Muhammed b. İsa, *es-Sünen*, Dâru İhyâi't-Türâsi'l-Arabi, Thk. Ahmed Muhammed Şakir vdi., Beyrut, Tsz.

EL-VÂHİDÎ, Ebû'l-Hasan Ali b. Ahmed, *et-Tefsîru'l-Basît*, Câmi'tu'l-İmam Muhammed b. Suûd el-İslâmiyye, Riyad, H. 1430.

YAKIT, İsmail, "Mevlana'da Akıl ve Aklın Kitiği", *Süleyman Demirel Üniv. İlahiyat Fak. Dergisi*, Sy. 3, Isparta, 1996, s. 1-20.

YILDIZ, Mustafa, "Gazzâlî'nin Akıl Eleştirisi" *TYB Akademi Dergisi*, Sy. 1, Ankara, 2011, s. 71-85.

EZ-ZECCÂC, İbrahim es-Serî, *Meânî'l-Kur'an ve 'Îrâbuh*, Thk. Abdülcélil 'Abdeh, Beyrut, 1988.

EZ-ZEYLA'Î, Cemâluddin Ebû Muhammed Abdullah, *Nasbu'r-Râye li Ehâdisi'l-Hidâye Me'a Hâşiteihi Buğyetü'l-Elma'î fi Tahrîci'z-Zeyla'î*, Thk. Muhammed 'Avvâme, Müessesetü'r-Reyyân, Beyrut, 1997.

ZUHAYLÎ, Vehbe b. Mustafa, *et-Tefsîru'l-Münîr fi'l-Akide ve's-Şerîa ve'l-Minhac*, Dâru'l-Fikri'l-Muâsira, Dimeşk, H. 1418.